

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XVI No. II

(September 1994)

✦ संस्थेच्या नवीन संगणक कक्षाचे उदघाटन करताना मा. डॉ. सौ. अरुणा बागची सचिव, आ.वि.वि मंत्रालय, मुंबई.

संगणकांची पाहणी करताना ✦
डॉ. सौ. अरुणा बागची, सचिव,
आ. वि. वि., मुंबई व संस्थेचे इतर
अधिकारी

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out this issue of TRIBAL RESEARCH BULLETIN. The bulletin is basically devoted to provide the objective reading material based on the first hand field research, observations and sources of information related to various aspects of tribal life & tribal development

This issue consists of total 15 articles and research papers both in English and Marathi. Efforts have been made to provide our readers material on certain tribal issues which have not been much researched on. We hope to keep up this spirit. Our readers who are engaged in tribal research could help us to make this venture more successful by contributing research papers on less known aspects of tribals life in India. In doing so we would be able to provide the general readers, research scholars, administrators planners and voluntary organizations latest and correct information of the panorama of the tribal development in Maharashtra & other states of India as well.

There are two sections in this bulletin; one is in Marathi and the other is in English. The English section consists of eight research papers & articles. In the first article entitled "Various Schemes for the Development of the of Tribal and Weaker Sections in Rural Maharashtra," I have attempted to highlight the geographical, demographic and developmental scenario of tribals & weaker sections in rural Maharashtra. The main focus of the article is to provide its readers knowledge on various developmental schemes which are being implemented for tribal & weaker sections and the policy of administrative issues involved there in.

In the next research paper entitled "Alcoholism Among the Tribals : socio-cultural significance and its Impact on their life style", Shri Robin D. Tribhuwan & Prof M.B.Mandke have shown through their empirical findings the social, ceremonial and ritualistic use of alcohol in tribal cultures. The paper also points out the impact of the excess drinking on their economic life and their perceptions about the effect of the alcohol on the body physiology.

Shri A.V. Yadapannavar, in his research paper entitled, "Role of tribals leaders in ICDS- A case study, has brought in to the light the views of local tribal leaders & their involvements in the ICDS programmes.

Tribal music is one area where not much work has been done by social scientist. Due to influence of the modernization,urbanization and industrialization tribal musical traditions are fading away. There is an urgent need to preserve these traditions through the documentation. Shri Robin Tribhuwan & Miss Jaya Jose in their article,"Anthropological Approaches to the study of the Ethnomusicology", have provided areas for ethnographic information to be sought while conducting research in Ethnomusicology.

Dr. Bhuvendran & Shri S.P. Tripathi have highlighted the recovery trends of loans provided to the tribals by land development banks in the west tribal zone of Madhya Pradesh in their paper entitled "Recovery Trend of Land Development Banks"

Miss Tultul Hazra in her article on the Aboriginal tribes of Andaman & Nicobar Islands has given brief ethnographic account of the Onges, Santalese, Great Andamanese, The Nicobarese and the Shompens.

The research paper entitled "Economic conditions of Tribal farmers of Vengaoon", by A.A.Rane & Shri R.D.Khodaskar has attempted to show the socio-economic status of katkari cultivators. Shri Rane & Shri Khodaskar have also suggested measures for the socio-economic upliftment of the tribe.

In the Marathi section Dr. Mrs. Rekha N. Jain has shown the medicinal value & use of *Terminelia chebula*, *Terminelia bellerica* & *Embllica officinalis* from an Ayurvedic dimension. The next article, entitled concept of tribal development by Dr. Rucha Ghate has highlighted few approaches to the development of the tribals.

Miss Ujwala Thorat in her article entitled "The women social workers in Tribal areas" gives a brief account of some of the noted women social workers who dedicated themselves for the welfare of tribals. In his article on tribal saint namely Gulla Maharaj, Dr. Govind Gare has written a brief account of his deeds & service to the tribals.

Shri S.P. Bansode who has worked in Gadchiroli district as project officer in his article shows how & why Gadchiroli district is an important district to gain practical and valuable experience in the tribal developmental administration & social work.

Dr. R.B. Gogate has highlighted in his article the interrelationship of the folk medical traditions with the great medical tradition namely the Ayurveda. Lastly, Shri Uttamrao Sonawane in his article entitled "Tribal cultural traits" has brought in to light certain less known & unknown beliefs & practices of tribals.

It is hoped that the articles & research papers in this issue will enable further and deeper insight into the problems & issues which in turn would contribute in planning and implementation of relevant programmes for the tribal communities. We hope that this material will be of immense help to the Administrators, Executives, Social Scientists, Research scholars & general readers as well.

Dr. NAVINCHANDRA JAIN.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XVI, No. I March 1994
A Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute,
Pune - 411 001,
Regd. No. RN 37438 - 79

Editor : Dr. Navinchandra S.Jain
I.A.S.

Editorial Board : P.J. Wani
Dy. Director

S.P. Bansode
Dy. Director

Robin Tribhuwan
Research Assistant

Vijaya Kulkarni
Librarian

Publisher : DR. Navinchandra S. Jain
Tribal Research &
Training Institute
M.S. Pune - 1

Printer : Manager
Photozinco Press
Pune - 1

CONTENTS

Pages

Editorial

- 1) Various Schemes for the Development of Tribal and Weaker Sections of Rural Maharashtra
- Dr. Navinchandra Jain 1
- 2) Alcoholism among Tribals : Socio-cultural significance and its impact on their life style.
- Robin D. Tribhuwan
- Prof. M.B. Mandke 6
- 3) Role of Tribal Leaders in I.C.D.S. : A case study in Paderu Block of Vizag Dist-Andhra Pradesh.
- A.V. Yadappanvar 16
- 4) Anthropological Approaches to the study of Ethnomusicology
- Robin D. Tribhuwan
- Jaya Jose 19
- 5) Recovery Trend of Land Development Banks : A case study of the West Tribal Zone of M.P.
- Dr. P. Bhuvanendran
- Shri Surya Prakash Tripathi 27
- 6) A Report on the Aboriginal Tribes of Andaman and Nicobar Islands.
- Miss. Tultul Hazra 33

7) Constitutional Provisions for Scheduled Tribes. - K. Ailaiah	37
8) Economic Condition of Tribal Farmers of Vengaoon Village : Raigad District . - A.A. Rane - R.D. Khodaskar	40
9) आदिवासींची संजीवनी - डॉ. सौ. रेखा न. जैन	45
10) आदिवासी विकास : एक संकल्पना - डॉ. सौ. ऋचा घाटे	49
11) आदिवासी कल्याणासाठी कार्यरत असणारी स्त्रीशक्ती - उज्वला थोरात	53
12) भिल्लांचा एक महान धार्मिक समाज सुधारक : गुल्ला महाराज - डॉ. गोविंद गारे	58
13) शासकीय कामाचा अनुभव घेण्यासाठी अतिशय चांगला जिल्हा - गडचिरोली जिल्हा - श्री. शांतिलाल बनसोडे	61
14) वनवासीयांची आर्थिक स्थिती आणि आरोग्य : एक विचार - डॉ. रा. ब. गोगटे	65
15) आदिवासींची काही सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये - उत्तमराव सोनावणे	71
वृत्तविशेष	76

VARIOUS SCHEMES FOR THE DEVELOPMENT OF TRIBAL AND WEAKER SECTIONS OF RURAL MAHARASHTRA

Dr. Navinchandra Jain ●

In this article it is proposed to deal with mainly the tribal population and the schemes for the development of the tribal community in the State of Maharashtra. It can be seen from the enclosed statement that the tribal population as per 1991 census is 73.27 lakh which comes to 9.27 % of the total population. The Government of India had declared specified tribal areas under the Constitution in 1950. According to the said notification the specified tribal areas in Maharashtra admeasures approximately 50757 sq. kms.as against total geographical area of 3,07,762 Sq.Kms. of Maharashtra State. This works out to 16.5 % for all the 31 districts in Maharashtra. However the tribal population is mainly concentrated in 14 districts mainly in the western hilly districts of Dhule, Jalgaon, Nashik and Thane (Shayadri Region) and East forest districts of Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Nagpur and Yavatmal (Gondwan Region).

It is well known fact that the tribal population in the aforesaid districts have been living in forest and inaccessible areas and therefore geographically isolated from the rest of the community. This has resulted in the social and economic backwardness of the tribal community vis-a-vis the other communities in the State. It can be seen from the following table that there are unacceptable wide gaps between the economic and human resources development status of the tribal and non tribal population in the State.

a) Literacy in Maharashtra (1981 Census)

	Male	Female	Total
1.General Population	58.79%	34.79%	47.18%
2.Tribal population	32.38%	11.94%	22.29%

b) Poverty in Maharashtra (Percentage of families Below Poverty Line)

	Percentage	Families
1.General Population	27.47	34,34,000
2.Tribal Population	88.58	3,84,407

It was therefore necessary to reduce gap between the haves and have nots and bring the tribal population on par with the rest of the population in the sphere of social and economic betterments and educational levels. Keeping in mind the developmental needs of the tribal population Government decided to concentrate on the tribal areas for the all round economic and social development of tribal population. Therefore, the concept of incorporating Tribal Sub Plan in the Annual Plan of the State was introduced by the Planning Commission on the

eve of Vth Five Year Plan. Comprehensive development of tribal areas focusing particularly on the welfare of the individual tribal families was the main objective of the Tribal Sub Plan. The procedure followed in the State upto 1992-93 for formulation of Tribal Sub Plan of the State was briefly that the Planning Department used to allocate the plan outlays to different administrative departments. The administrative departments, in turn, used to prepare Tribal Sub Plan as per their own understandings of the needs of the Tribal families and fix up priorities according to their own discretion. No efforts were taken by the concerned department to access the correct and exact needs and priorities of the tribal population for the integrated development of the tribal areas. Every individual department carried out its own schemes and implemented it under the supervision of the concerned department head which was responsible to the concerned departmental secretaries at the State level. This has resulted in the lopsided development of the tribal areas and some times the development efforts and the allocated funds used to be diverted for the schemes which were of general nature and did not give benefit to the tribal popu-

lation as such. Therefore, the Government appointed a Committee to probe into problems of formulation and implementation of the Tribal Sub Plan in its totality under Chairmanship of Mr. D.M. Sukhtankar, Former Chief Secretary of the Government of Maharashtra. According to one of the recommendations of the Sukhtankar Committee it has been now decided that the Planning Department now communicates Plan ceiling to the Tribal Development Department for formulation of Tribal Sub Plan. The responsibility of formulation Tribal Plan, within the Plan ceiling rests with the Tribal Development Department and not with the concerned administrative department. The outlay for the different schemes and sectors are now to be finally decided by the Tribal Development Department keeping in view the actual benefit accruing to the tribal people. The schemes are now being scrutinised correctly at all levels by the officers of the Tribal Development Department right from the village level to the State level.

The break-up of sectoral outlays of Tribal Sub Plan for the year 1992-93, 1993-94, 1994-95 is given in the following table :-

Sector	Annual Plan 1992-93		Annual Plan 1993-94		Annual Plan 1994-95	
	Outlay (Rs.)	Percent	Outlay (Rs.)	Percent	Outlay (Rs. in Lakh)	Percent
I Agriculture & Allied Services	20,04.09	9.91	26,98.10	10.18	30,45.92	9.24
II Rural Development	38,89.84	17.49	21,48.88	8.11	35,21.31	10.67
III Irrigation and Flood Control	27,83.02	12.51	61,17.55	23.09	62,08.34	18.81
IV Energy	18,22.50	8.19	17,00.53	6.41	23,60.37	7.15
V Industry and Minerals	1,92.89	0.87	1,44.45	0.55	64.38	0.19
VI Transport	20,60.99	10.17	24,40.72	9.21	42,01.64	12.73

Continued on next page.....

VII	Social and Community Services	54,26.93	24.40	62,43.82	23.56	96,12.70	29.12
VIII	Special Area Programmes	38,59.79	16.76	46,76.00	17.65	30,74.43	9.33
IX	General Economic Services	--	--	3,29.95	1.24	9,10.91	2.76
	Total	2,22,39.05	1,00.00	2,65,00.00	1,00.00	3,30,00.00	1,00.00

It is also pertinent to note that budget allocation for the Tribal Development Department is on the basis of the percentage of the tribal population to the total population. The tribal population as per 1991 Census is 9.27% to the total population and hence the Government has taken the decision to allocate 7.5% of the total State budget for the purpose of tribal development. The total State outlay for the year 1994-95 is Rs. 4400 crores and 7.5% of this amount comes to about Rs. 330 crores which is to be the outlay for the Tribal Development Department in this year. The Government is proposing that the Annual Outlay which is at present 7.5% should increase to 9.5% in the coming years.

In the Tribal Sub Plan Areas the State level schemes such as major and medium irrigation projects, State Highways, urban water supply schemes, Development of Vidya Niketan under Education Department, Construction of administrative buildings, model schools etc. are included. The schemes classified under the State level do not play significant role and also do not contribute directly to the welfare of tribal community as such and hence the outlay provided for such schemes are kept at minimum level.

The Sukhtankar committee has recommended that the major portion of Tribal Sub Plan Outlay should go for the local schemes directly benefitting the tribals and tribal areas. Such schemes are minor irrigation, soil and water conservation, rural water supply schemes, link roads, maternal and child

health care etc. These schemes fall under the category of district schemes and the major amount to the extent of 90% of the total Plan Outlay for Tribal Development is allocated for the district schemes.

The salient features of Tribal Sub Plan for the year 1994-95 are as under :-

- 1) Apart from normal outlays, additional outlays are made available to certain backward tribal districts, viz., Gadchiroli, Chandrapur, Dhule, Yavatmal, Bhandara and Nanded through Special Action Plans, for providing better facilities of communication, electrification, education, health, employment, irrigation, nutrition facilities to the tribal community.
- 2) Rs 10 crores are provided under Employment Guarantee Scheme in the Tribal Sub Plan Area.
- 3) Rs 4.74 crores are provided for roads, primary health, Drinking water Supply, Primary education etc.
- 4) Rs 8.80 crores are provided for small works based on the felt needs of the tribal districts such as small roads works, school rooms, samaj mandirs etc.
- 5) Rs. 2.23 crores have been provided for the welfare of women & children.

6). Construction of Ashram school is an important part of the welfare activities in the tribal area. Considering this it can be stated that at present there are 406 Government Ashram schools and about 202 Government aided private Ashram Schools in the tribal areas. The salient features of the Ashram schools are that besides education the expenses on the account of lodging and boarding, uniforms etc. is also incurred by the Government and the latest report shows that at present there are 142000 tribal children taking education in various Ashram Schools located in different parts of the State. Therefore, the construction and maintenance of the existing Ashram schools take away a major portion of the total plan outlay of the Tribal Development Department.

7). The State Government has also proposed a Master plan of Road Works for 1,472 inaccessible villages in the tribal areas. The estimated cost of this plan is about Rs. 200 crores. This programme has to be completed in phased manner and an outlay of Rs 37.51 crores has been proposed for 1994-95.

8). Minor Irrigation projects are given priority and Rs 43.77 crores are to be used for minor irrigation and conservation of water resources.

9). For providing adequate health coverage for the entire tribal community an outlay of Rs 20.30 has been provided.

10). For providing nutritional diet to the children in the age group of 0 to 6 years and pregnant & lactative mothers an outlay of Rs.5.50 crores has been provided.

These are the major schemes which have been highlighted here. However, under each department there are large numbers of schemes benefitting certain sections of tribal community this or that way. For the smooth implementation of various schemes

there are 24 Integrated Tribal Development Projects, 34 Modified Area Development Approach Pockets, 21 Mini Modified Area Development Projects which cover the tribal sub plan Areas. Besides large number of tribal population living outside the specified area i.e. Tribal Sub Plan Area and therefore individual beneficial schemes for such population are implemented in the Outside Tribal Sub Plan Area. The main objective of the Tribal Sub Plan approach is overall development of the tribal areas with tribal families as nucleus. Keeping this point in view Government has taken following major decisions viz.

1) Nucleus budget for the individual benefit of tribal family.

2) Declaring 3 most backward communities as primitive tribes. These communities are Kolam, Katkari and Madia Gonds.

Under the aforesaid two schemes special benefits and high amount of subsidies under different schemes are given to the tribal population.

Under Nucleus Budget schemes following schemes for increasing the income of the Tribals are undertaken.

1) Minor Irrigation schemes, such as construction of the wells, bandhara and electrification, borewells etc.

2) Construction of small bandharas for storing water in rice fields.

3) Supply of PVC pipes for irrigation.

4) Supply of electricity and diesel pump sets and reimbursement of electricity connection charges.

5) Supply of milch cattle.

6) Horticulture assistance in the form of supply of saplings & helping the tribal for the development of their lands.

7) Fisheries & Poultry farming are the main areas where assistance is given to the tribals .

These schemes will help the tribals to increase their income and major portion of the expenditure implementing these schemes is given by the Government by way of 50% susidy upto Rs 10,000/- for the tribals and subsidy upto Rs 20,000/- for the primitive tribes. The training and input kits are also provided under the Nucleus Budget Scheme . Government have started certain technical training institutions and pre-recruitment training institutions for the tribal youths in the tribal areas of the State. These institutions have helped tribal youth for getting employment in Government and Private sectors in large scale.

Above mentioned are a few schemes mentioned here for the upliftment and betterment of the tribal communities in the State and it is hoped that in coming years of the tribal population will come on par with the general population of the

State so far as their economic and social problems are concerned. Efforts are also being taken to maintain and preserve their heritage , culture, music and dance by creating a separate Cultural Cell in the Tribal Research and Training Institute , Pune. The institute has so far documented as many as 36 cultural events, social and religious practices of the tribals in the form of 16mm documentary films. The Institute has a tribal museum , where over 10,000 artifacts concerning various aspects of tribal life are kept. Many scholars and tourists visit the museum every day. The Institute constantly monitors and evaluates various schemes implemented by the Tribal Development Department. The Institute has carried out as many as 166 research projects which has helped the administrators , Government & social workers for formulation and implementation of various development schemes.

"An officer in the tribal area should not merely be a man, who has passed an examination or gained some experience of routine work. He must be man with enthusiasm whose mind and heart understands the problems of the tribal people."

-Pandit Jawaharlal Nehru.

ALCOHOLISM AMONG TRIBALS : SOCIO-CULTURAL SIGNIFICANCE AND ITS IMPACT ON THEIR LIFE STYLE

Robin D. Tribhuwan ●
Prof. M.B. Mandke ●●

INTRODUCTION

The use of alcoholic beverages by almost societies over recorded history as a stimulant , anesthetic , social lubricant and ceremonial substance is well known since times immemorial (Liasanky Edith 1968:264). The interpretation of the ceremonial , social and ritualistic use of alcohol in different socio-cultural situations and contexts however, varies from one society to another . Drinking liquor on special occasions is different from getting addicted to it.

The phenomena of Alcoholism is defined by Keller (1962: 312) as “ a psychogenic dependence on/or physiological addiction to ethanol , manifested by the inability of an alcoholic to constantly control either the start of drinking or its termination once started.”

According to the world book of encyclopaedia (1981:319), “Alcoholism is referred to as disease in which drinking of alcoholic beverages is a compulsion”. A person who has this overwhelming need to drink alcohol is called on alcoholic. Alcoholic are of two types

<i> those who can stand their liquor and may be called as moderate drinkers.

<ii> while, there are those who cannot stand their liquor are known as problem drinkers. A problem drinker as stated by G.R.Madan (1966:154) is one whose drinking becomes personal and social problem to him.

In almost all societies be it an urban, rural

or tribal, we come across both types of alcoholics namely moderate and problem drinkers. A number of studies carried out by the social scientists have highlighted various reasons or causes for drinking . Given below are some of the reasons as to why people become moderate or problem drinkers.

i) People drink because they find themselves miserable and that life holds no joy to them.

ii) Some drink just for companionship

iii) Some get Pleasure out of it.

iv) There are those who drink to relieve themselves from the stress and tension which they get from conflicts with spouses, family members, relatives , friends or bosses.

v) Divorce, desertion by spouse , extra marital affairs of ones spouse with another person , shaky marriage etc. are also some causes of drinking .

vi) Death of loved one is yet another factor which leads some people to become victims of alcoholism.

vii) Some men start drinking for business reasons in the capacity of either potential customers or sellers .

viii) Some drink it due to occupational tensions.

ix) Some drink it because they get it free.

x) There are those who take liquor to get relieved from tiredness.

xi) Drinking is very common among those who do heavy manual work and who have been deluded by the relief that alcohol furnishes

added strength and vigour with which they can pursue their labour.

People's perceptions regarding causes of drinking certainly differ from the individual and from one society to other. Besides this people everywhere have beliefs about the social and the ceremonial use of alcohol in different socio-cultural situations. These beliefs and practices regarding the use of alcohol for social, psychological, ceremonial and ritualistic purposes vary to a great extent.

This research study aims to bring in to light the beliefs and practices regarding social, psychological, ceremonial, ritualistic and symbolic significance of alcohol as viewed by the tribals from an emic perspective. The study was conducted on the Katkaris - a tribe of western Maharashtra. The aims of the study are as follows.

AIMS OF THE STUDY

i) To document and understand the traditional methods of preparing local alcoholic beverages.

ii) To highlight the perceptions of the Katkaris regarding how and why they alcohol.

iii) To assess their perceptions about the effect of alcohol on their body physiology.

iv) To study the impact of regular drinking on their economic life.

v) To unravel the social, ritualistic, ceremonial, and symbolic significance of the use of alcohol in their culture.

vi) To suggest measures so as to create an awareness of the dangerous effects of alcohol on the health of tribals.

RESEARCH METHODOLOGY

The present study was carried out in a small hamlet of the Katkaris namely "Katkariwadi" of Kashale village, Karjat tehsil, Raigad district in the state of Maharashtra. The total population of

the Katkariwadi is 123 with 66 males and 57 females. The standard anthropological field approach was adopted for data collection. Primary data were collected with the aid of in-depth interview of 66 persons, mostly household heads and elderly persons in order to understand the practice of alcoholism and its socio-cultural significance in their culture. This data is also supported by case studies of problem drinkers so as to assess the impact of alcoholism on various spheres of their life, including economic aspect of their life.

Besides this some key informants such as P.H.C. staff, social workers, school teachers and private and traditional practitioners were also interviewed to assess their view of impact of alcoholism on the social and economic life of the Katkaris. To cross check the data collected through in-depth interviews participant observation technique was also used. This study is also supported with empirical observations of the researchers on the trends of alcoholism among the Mavchis, Thakurs, Bhils, Kolams and Mahadeo Kolis. The Katkari hamlet was surveyed to assess their occupational, educational, economic and social status using quantitative approach. Both qualitative and quantitative methods were used to analyze the data manually.

Before getting to the local point of our study, with a view to assessing the values and attitudes of the Katkaris about alcoholism an ethnographic study of their culture was made. This wholistic approach helped us to understand their concepts of alcoholism in its total context. The survey of Katkariwadi and use of ethnography brought to light the following salient features:

i) **Sub - divisions**- Katkari or Kathodi tribe does have two sub - groups namely the Dhor - Katkaris and son Katkaris.

ii) **Population in Maharashtra** - As per 1981 census of India the total population of Katkaris in Maharashtra is 1,74,02 with 89,529 males and

85,073 females.

iii) **Geographical distribution** - Katkaris are predominantly found in the districts of Raigad, Thane, Pune, Nasik and Ratnagiri.

iv) **Family Structure** - Both nuclear and joint family types are found exhibiting patriarchy, patriliney and patrilocal residency as a norm.

v) **Marriage** - Monogamy is the most common form of marriage as a rule, however polygyny is also permitted. Marriage ceremony is performed by 'Naik' (head of the village) and not Brahmans. Marriage takes place given to girl's father. Remarriage of widows and widowers is allowed.

vi) **Occupation** - Most Katkaris are daily wage labourers, however a very few families were cultivators. Besides working as daily wage and agricultural labourers the Katkaris also gather roots, corms, fruits, catch fish and hunt rabbits, bandicoots, monkeys, foxes for their livelihood. Given below is a table depicting the occupational status of adult men women of Katkariwadi.

Table 1 : Occupational Status of Katkaris

Sr.No.	Workers	Farming	Daily Wage Labourers	Household work	Sale of forest produce	Others
1.	Males	6	28	--	4	1
2.	Females	1	17	15	8	--
	Total	7	35	15	12	1

vii) Educational Status :

Literacy level among Katkari males and females is very low. Our data revealed that out of the total population of 123, 88 were illiterates. Table 2 highlight the educational status of the Katkaris.

Table 2 : Educational Status of Katkaris

Sr. No.	Population	Level of Education						
		illite-rates	Balwadi	1st	2nd	3rd	4th	above
1.	Males	45	11	2	3	3	1	1
2.	Females	43	12	-	-	1	0	1
	Total	88	23	2	3	4	1	2

From the above table it is evident the literacy level among the Katkaris is very low. A handful of them go to school and study hardly upto 5th grade. The number students attending Balwadi is however, higher because of two reasons (i) Balwadi supplies mid-day snacks and (ii) it takes care of the children while the parents are out working.

FINDINGS

Traditional Methods of Preparing Liquor

Mahua (*Madhuca indica*) is a very common tree, found in Konkan regions of Western Maharashtra. Its flowers are a rich source for the tribals, to prepare alcohol. Every Katkari family is engaged in the collection of Mahua flowers in the months of May and June. These flowers are dried for 5-6 days until their yellowish white colour turns red. These dry flowers are then stored in bags and baskets so as to use them in off seasons for making alcohol. In times of crisis the Katkaris are compelled to sell them to local traders (banias).

Mahua flowers whether dried or wet are put in a pot with water for fermentation. To prepare half a bottle of liquor 3 litres of water is added to 2 kg's of Mahua flowers. This approximate proportion is followed if one wants to prepare more

liquor. Fermentation of flowers takes place within 3-4 days. The fermented liquid is then boiled and Mahua liquor is collected in a bottle or tumbler through distillation method.

Most of the times the pots which contain fermented liquid are covered with a cloth or plastic bag hidden in rice fodder or on the lofts, so as to prevent it from being exposed to police. Tribals all over Maharashtra, who are engaged in self distillation of illicit liquor for commercial and family purposes prepare it secretly on the banks of the river in the fields and other secret places, to sell and consume it secretly.

The tribals of Konkan region also use ripe fruits of cashew nut tree to prepare distilled liquor. The method of preparation is of course like that of Mauha liquor. Of late the tribals have started adding crude form of dark Jaggery and calcium carbonate (Navsagar) in the fermented liquid of Mauha and cashew nut. This act of adding Jaggery and lime is borrowed from the immigrant Wadari caste groups and other lower caste liquor traders who sell "hat bhatti daru" (liquor), in tribal areas.

REASONS ATTRIBUTED FOR DRINKING LIQUOR

The data collected on the drinking behaviour of the Katkaris has pointed out the causes of drinking both by men and women as follows :

i) Most Katkaris start drinking when they are offered alcohol on important occasions such as festivals, village and/or family functions, rituals and ceremonies, while performing dances, after a heavy day's labour, so as to express their participation in the concerned social action performed.

ii) Some Katkaris said that, alcohol helps us to get good slumber.

iii) It takes away tiredness.

iv) It helps us to forget pain in our fractures, sprains, cuts, wounds etc.

v) Some start drinking because of death of a close family members, to forget the memories.

vi) Some drink before and / or after a quarrel or a fight, so as to get more energy to abuse and fight.

vii) Most Katkaris said, we drink because, regular drinking has become part and parcel of our habit and way of life.

viii) Liquor gives a soothing and relaxing feeling to body muscles.

Drinking alcohol is an age old practice among the tribals and is associated with their cultural values. In most tribal societies, developing the habit of drinking in fact is a part and parcel of their enculturation process. Among the Bhils of Dhulia, for that matter a new born is given a drop of Mahua liquor first, even before he could taste his mother's milk (Tribhuwan Robin 1988.)

Among the Mavchis, preparing and processing Mahua liquor is an activity of the family members. It was observed that small children, women, men, youth and elderly people drink alcohol almost every day (Tribhuwan Robin and others 1993). Thus alcohol drinking habits develops at the level of family, friends, relatives and other villagers of course play equally important role in encouraging this habit.

EFFECT OF ALCOHOL ON BODY PHYSIOLOGY

Alcoholic beverages according to Katkaris are intoxicating and hot in nature. They also believe alcohol has a corrosive action on the organelles of

the body. The Katkaris say that if a person drinks alcohol on an empty stomach, if no food is taken even after drinking they believe that its corrosive action burns (reduces) blood in the body. If he or she continues this for 2-3 days his blood will be completely burned (total loss of blood) and he will die.

When a drinker eats enough after he drinks, he not only gets full pleasure of the drink but also prevents the loss of blood from his body. Hence blood producing foods like meat, chicken, fish, dry fish, crabs etc. are consumed by the drinkers, so as to maintain the proportions of blood in the body. His body produces blood burned (reduced) by alcohol consumed by him. Thus consumption of the non-veg food is very common among alcoholics.

The Katkaris, believe that there are two worms (kidas) present in the foreheads, i.e. just below ones fronto-nasal suture. The excreta of these worms is precipitated in the form of mucus, which runs down through the nostrils. The Thakurs the neighbouring tribe believes that the semen is produced by this kidas. Semen is stocked in the head of an individual (in these kidas) which during intercourse runs down the head and comes out of the urethra (Chaphekar L.N.1960; Tribhuwan Robin 1993).

When a person gets headache and feels itchy in his head. This feeling is associated both by the Thakurs and Katkaris to brain biting of these worms (Kidas). They say, "Kida dokyat chav gheto". Both Katkaris and Thakurs believe that, when a person drinks liquor (which is not in nature) it creates hot air in the stomach. This hot air, then shoots up in the head and disturbs the harmonic balance of the kide (worms), who revolve or move within the head in an anticlock or clockwise manner, hence a drinker loses his balance and gets kick of giddiness. Imbalance of the body on account of drinking is, hence associated with

movement of kide (worms) in the head.

IMPACT OF ALCOHOLISM ON ECONOMIC LIFE

As rightly pointed by Rajura S.C (1993:28) that the economy of the tribals continues to oscillate between subsistence and starvation. One of the the causes for such an economy is prevailing practice of alcoholism which has substantially contributed in sustaining the subsistence economy. Similarly their diet is inadequate and unbalanced, hence their working capacity declines on one hand and ill-health on the other hand by the use of alcohol.

The data revealed that alcoholism has direct impact the economic life of the Katkaris. Almost 3/4 th of the daily income is spent on buying liquor and non-veg food on this pseudo satisfaction. The Kathkaris have been cosequently been deprived of meeting even the primary needs of survival. They are forced to cut down the expenses on many vital needs, which are as follows.

i) Just one or two pairs of cloth are bought once a year for auspicious occasions such as weddings, festivals, etc. On most occasions these clothes are either taken on credit or aloan with interest.

ii) They cut down heavily on diet. Women and children are especially deprived of sufficient food. Most of the times if the non-veg item is cooked, major share is consumed by the alcoholic and remaining is eaten by the women and children.

iii) Even the personal belongings such as slippers, chappals, clothes, soap oil, undergarments, bed sheets which are being used since modernization have creeped in Kashale village, are not purchased.

iv) Children are deprived of their recreational, educational and dietary needs.

v) Kitchen aids, utensils and other house hold articles are rarely found with the Kathkaris. They

cannot afford to buy many.

vi) It was observed that almost 95% of them could not afford to repair their houses with their own money.

vii) Out of the total number of the men interviewed, it was found that 10% of them did not give money in the house for daily purchases, but spent it on liquor and non-vegetarian food. In such cases wives worked as daily wage labourers to run the houses.

Kalubai Waghmare, aged 30, resident of Katkariwadi, Kashale village, expressed that her husband Walku never gives her the money instead spends it on the liquor. She has to therefore manage the house by working as the daily wage labourer. When enquired from the Kalubai as to how much is their daily wage income, she replied that Walku gets Rs 15/- and she gets Rs 12/- per day. Walku spends his income on liquor and non-veg, while she has to buy oil, vegetables, rice and at times jowar. The number of family members in Kalubai's family are five. Hence every one does not get enough and good quality food to eat. Due to this unusual recurring tension of food management, Kalubai ends up her day fighting with her husband on money issues.

viii) It was also observed that the goats and other milk animals supplied to the Katkari families are sold to manage the food crisis situations. Even in such time they cannot do away with liquor.

ix) Borrowing loans for weddings, death rituals, birth ceremonies, house construction etc is common practice among the katkaris. This trend is prevalent among them not because they are poor but because of their extra spending on drinking instead of saving for auspicious events and occasions. Thus besides poverty and lack of economic resources and skills, the habit of drinking is one of the major factor which has effected the economic life of Kathkaris.

CEREMONIAL USAGE OF LIQUOR

The extensive ceremonial usage of alcohol among the primitive people was studied by Klausner (1964), in a comparative study of 48 societies. He classified ceremonies in forms of their underlying meaning and according to the basic problems on which they centre the means employed, whether exorcism, scape goating, sacrifice, prayer or any other.

Broadly, then he sees the wide spread use of alcohol in the sacrificial ritual of primitive people's as suggesting a link between the use and copying with the problem of evil in the mans relationship to man (and god) and proposes that this stamp of meaning most frequently extends to secular drinking situations.

The social value of the alcohol is presumably enhanced in this context and not only because its afford relief for tension ridden individuals but also because it provides for a needed mechanism of social integration. The absence of social integration, and the absence of generally held drinking norms go hand in hand.

Studies conducted on drinking behavioural patterns of alcoholism among tribal societies have pointed out that drinking liquor has been the part and parcel of their social life (Bedi M.S. 1988, Carstairs G.M 1961, Chauhan B 1967; Horton 1943; Klausner 1964, Snyder and Pittman 1968 Rajura S.C 1993; Hasnain 1983).

The use of alcohol in various socio-cultural contexts thus achieves an over all multidimensional significance from the social, ceremonial, ritualistic, secular, religious and symbolic angles. The data on socio-cultural beliefs and practices of alcoholism among the Katkaris and the empirical observations of the researches on other tribes of Maharashtra showed that alcohol is consumed in various cultural situations, contexts. These are as follows:

Among Mavchis of Nawapur, Dhule district, a

woman takes one or two bottles of liquor after she delivers, so as to forget the labour pains (Tribhuvan Robin and others 1993). It was also observed that even pregnant Mavchi woman drink liquor regularly.

ii) Liquor and Birth Ceremonies

In most tribal societies, liquor is commonly taken on birth ceremonies. Among the Mavchis on the fifth day after a child is born a ceremony is held to name the child. On this occasion the entire hamlet or a group of families are called on by the head of the concerned family. The guests are served as much as liquor as possible. The first serving is however, rightfully given to the midwife (Huvaki). In some tribes if a couple gets a child after long time they celebrate it by serving liquor to the villagers or a group of friends and relatives.

iii) Liquor as a symbol of offering in Thanks giving rituals

Every society has certain ways and means of expressing feelings, and gratefulness to the originators of illness and also the curers (ethnomedical specialists), for restoring the health of a patient. Therapeutic procedures in healing rituals are often followed by Thanksgiving rituals and ceremonies.

The medical specialists are given gifts in kind or cash. Many a times a bottle of liquor and a meat feast serves the purpose of practitioners who refuse to take cash or gift in kind (Tribhuvan Robin and Gambhir R.D 1990:21). Liquor is hence offered to medical practitioners be they Shamans, bone setters, herbalists or midwives in thank giving ritual situations.

iv) Dance and Drink

Tribals are known for their love for music, dance, singing and of course for their liquor. While performing the "Dhol" dance all the participants invariably drink so as to enjoy their dance. Even among the Thakurs while performing both Gauri and Dhamdi dance both youngsters and elderly people drink liquor. Thus dancing, singing and drinking goes together. G. Morris (1961) point out

that Bhil women travel with their men to the fairs where they also drink and dance.

v) Drinking during Weddings

Drinking during the weddings is very common in many societies and tribals are no exception to this rule. For them this is the most happy occasion on which they drink heavily and make merry.

vi) Liquor and Good crop yield

Most tribal communities in Maharashtra are cultivators and depend on rains for their crops. They have to really work hard and take good care of their crops. They get overjoyed after they get a good harvest at least sufficient enough for the family for the whole year. Following a good harvest is yet another occasion on which the family members and friends come together and take liquor to celebrate the good crop yield.

vii) Drinking before working

There is generally held common belief among the Katkaris and many other that drinking moderately before working, gives a person extra vigour or energy to work. The practice is observed during cultivation seasons and also while manuring the fields.

viii) Alcohol and Mourning

Among the Bhils of Dhule it was observed that, when a person dies his relatives and friends are required to get bottle of liquor when they attend the funeral ceremony. A quarter of bottle is first put in the mouth of the corpse, and rest of it is drunk by the mourner. This social action of offering the corpse is symbolic of satisfying the alcoholic desire of the dead person so that he may not be deprived of it even in heaven. This is one occasion when people (Bhils) get drunk and mourn.

ix) Offering liquor to the ancestral spirits

In most tribal communities alcohol is offered to the ancestral spirits on certain festivals or ceremonial functions. Among the Thakurs a festival of ancestral spirits is celebrated, namely 'Pitra amosha' (new moon night). It is believed that

the ancestral spirits come down from the heaven to meet the Thakurs , hence dances are performed throughout the night to welcome this spirits. Food and some liquor is also offered to these spirits the next day. It is believed that the ancestral spirits come in the form of crows and consume the food and liquor. On Pitra amosha the Thakurs drink a lot of liquor & dance through out the night.

x) Festivals , Fairs and Drinking

Celebrating festivals without drinking is considered by Katkaris like eating bhaker (bread) without curry. Festivals and fairs are two occasions on which the tribals drink excess and make merry, even if they have to borrow money to drink liquor. Verrier Elwin (1939:44) quotes the statement of Baiga tribals , which goes as follows "When our mouth is full of liquor , we talk like kings , but when it is empty, we remember the money we have borrowed to pay it."

'Holi' festival which marks the beginning of summer for the Thakurs, Katkaris and Mahadeo kolis of Raigad district is celebrated for 5-7 days. During these 5-7 days they go out for hunting for wild animals , eat nonveg and drink lot of liquor . Liquor during this time is mostly consumed by the elderly folks and youngsters.

xi) Liquor and Judicial fine and Fee

Verrier Elwin (1939:44) in his monograph on the Baigas has stated that , " Liquor is generally levied as part of fine to be paid to the readmission to the tribal communities after excommunication . Where as the among the Kolams alcohol is given as the judicial fee to panchayat members to solve the disputes. A couple who wish to divorce must go to the panchayat with pot full of liquor. Over this is laid a dry stick and couple each hold an end of it . The husband then addresses his wife as sister and husband as brother ; they can break the stick. The breaking of stick symbolises that the divorce is complete. The liquor in the pot is taken to the panchayat members (Russel R.V and Hiralal R.B 1975: 523). Thus, liquor is given to panchayat members as

judicial fee and fine in situations of solving disputes of the tribals.

Besides the above listed communal significance of liquor in tribal culture both at individual and family level drinking assumes significance. For instance when guest visit the family or the boy with his parents comes to hold talks for marrying the girl etc, are entertained with liquor to fulfil the custom of hospitality. On family level occasions such as rituals and ceremonies , completing the building of the house , success over small or big ventures becomes an excuse for drinking . Thus ceremonial use of the alcohol holds significance both at family and communal levels.

CONCLUSION

Some of the conclusions drawn from this study are as follows :

i) Liquor consumption among the tribals exists on account of the beliefs that alcohol helps them to get good sleep , relaxes their muscles , takes away their tiredness, gives them extra vigour and strenght to work and so on.

ii) Alcohol culture in tribal societies is interrelated or associated with tribal people's ceremonial, ritualistic , symbolic and socio psychological significance.

iii) Alcoholism among the tribals has substantially contributed to impoverish their quality of life . The bulk of the amount is spent on liquor . It becomes impossible to meet the other vital needs like education, health, recreation proper clothing etc, in the remaining amount.

iv) Alcoholism has become hindrance in their personal and social development to such an extent that benefits such and loans in cash or kind given to them by the government are sold away for drinking and buying ration.

v) Liquor consumption among the women and children in some tribes is most common , which has led to the serious health and social problem.

This needs to be attended urgently.

vi) The purity of preparing Mauha and cashew nut fruit is declining and is slowly replaced by the addition of the crude and fermentive substances like jaggery and lime (Navsagar).

Although it is very hard task, but given right motivation, education and training to the school going and teenage generation about the bad effects of alcohol on their health and most significantly their socio-economic progress there could be some changes in the younger generation. Efforts must be made to check the illegal preparation, sale and consumption of alcohol by social control agencies.

It was also observed that religious cults play an important role in controlling social evils such as drinking. In Karjat the Malkari cult has helped to reduce the problem of alcoholism among the few tribals. A "Malkari" is one who wears religious bead (Mal) and abstains from drinking liquor, smoking, eating non-veg food, using abusive language and so on. Health education programmes on anti-alcoholism campaigns if combined with channels associated with the sacred values will certainly help to control this problem to some extent. Efforts must be made to create awareness of the dangers of alcoholism on the health, social and economic life of the tribals, through mass medias, folk medias, adult education programmes and by conducting health camps in tribal areas.

REFERENCES

- 1) Bedi, M.S., 1988
Drinking behaviour and development in Tribal areas, Udaipur, Himansku.
- 2) Carstairs G Morris, 1961
The Twice Born, A study of High caste Hindus, Hogarth Press, London.
- 3) Chauhan, BrijRaj, 1967
A Rajasthan village, Vir Publishing House, New Delhi
- 4) Elwin Verrier, 1939
The Baiga, Johan Murray Albemarle Street, London
- 5) Horton, Donald, 1943
The functions of Alcohol in primitive societies :A cross cultural study, Quarterly Journal of Studies on Alcohol, 4-199-320
- 6) Klausner, Samule Z, 1964
Sacred and profane meanings of Blood and Alcohol, in Journal of Social Psychology 64:27-43.
- 7) Keller Mark, 1962
The Definition of Alcoholism and the estimation of its prevalence, in Pittman and Snyder (ed) Society, Culture and Drinking Patterns, Willey Publishers, Newyork.
- 8) Lisansky Edith S, 1968
Psychological Aspects of Drinking and Alcoholism, in International Encyclopaedia of Social Sciences, Sills David (ed), vol 4 Macmillan and Free Press, Newyork.
- 9) Rajura S.C, 1993
Trends of Alcoholism Among the Tribals of Southern Rajasthan, in tribal Research Bulletin Volxv, No 1. March issue. TR and TI, Pune.
- 10) Russel R.V and Hiralal R.B 1975
The Tribes and castes of central provinces of India, vol 3, Rajdhani Book Centre, NewDelhi.
- 11) Snyder Charles and Pittman David, 1968
Social Aspects of Drinking and Alcoholism, in, International Encyclopaedia of Social Sciences, Sills David (ed), vol 4 Macmillan Press, Newyork.
- 12) The world Book of Encyclopaedia, A. vol, No 1, World Book, Child craft international Inc. Chicago, U.S.A.
- 13) Tribhuwan Robin, Khatri M and Ganguly M, 1993 Maternal and Child health Care Beliefs and Practices, Among the Mavchis,

- in Q.M.R News letter , No. 5, July issue,
Tata institute of social sciences , Bombay.
- 14) Tribhuwan Robin and Gambhir Ram 1990
Ethnomedical pathway: A conceptual Model ,
A paper Presented in the III rd International
congress on Traditional Asian Medicine , In
hotel Oberoi Jan 4-7, 1990, Bombay.
- 15) Tribhuwan Robin , 1993
Ethnomedicine ; A symbolic System (A
Study of tribal Illness Ideology, Body sym
bolism and Ritual Healing) unpublished Ph.D
Thesis, Dept of Antropology University of
Poona, Pune
- 16) Hasnain Nadeem , 1983
Tribal India Today, Hamam publications ,
NewDelhi.

*"When our mouth is full of liquor, say the Baiga, we
talk like kings. But when it is empty, we remember the
money we had to borrow to pay for it!"*

*-Verrier Elwin(1939:44)
from the book "The Baiga"*

ROLE OF TRIBAL LEADERS IN I.C.D.S. :

A Case Study in Paderu Block of Vizag District, Andhra Pradesh

A.V. Yadappanavar ●

The role of tribal leaders in facilitating their peoples participation in development programmes has received considerable attention in recent years. The leaders to play their role effectively to involve themselves at all stages of the programme. They need to be (made) aware of all aspects (benefits, the possible problems in implementation etc.) Their perceptions (in additions to those of the beneficiaries) should be sought by the planners. After all, the success of any welfare/developmental activity depends on the collaborative efforts of the planners, implementors and the beneficiaries.

The integrated child development scheme (ICDS) started with these objectives- a) to improve nutritional and health status of the children of age group of 0-6 years and thereby reduce the incidence of malnutrition and school dropouts; and b) to enhance the capability of the mother to look after the normal health and nutrition needs of the child through proper health and education.

To achieve the objectives of the ICDS programme, the following six types of services are being provided in the anganwadi centres apart from the functional literacy class.

1. Supplementary nutrition.
2. Immunization.
3. Health check up.
4. Referral Services.
5. Health and Nutrition Education
6. Non formal Pre-school education.

The following facts of the ICDS programme

were available in the area under study.

Supplementary Nutrition Programme

Under this programme CARE food is being supplied to children in the age group of 0-3 years and 3-6 years and pregnant and lactating mothers.

Nutrition programme is implemented in these Anganwadi centres for the children between six months to six years of age, pregnant women and lactating women.

Health check up

Health check up is being conducted for 0-6 years children and pregnant and lactating mothers who are in the Anganwadi areas.

Referral services

In referral services, severely malnourished children from the Anganwadi are referred to Government Hospitals and Primary health centres and KGH Vishakapatnam.

Health & Nutrition Education

Health and Nutrition Education are given in all the Anganwadi centres at the time of House Visits and Functional Literacy classes.

Functional Literacy for Adult Women

The women enrolled in these centres in the age group of 14-45 years have been given training in Adda leaf making, Embroidery and in basic skills of education, i.e., reading and writing.

The present study is an attempt to find out the extent of participation/involvement of the tribal areas in the ICDS programme of their areas. The ICDS project was started in this block in the year 1980. This study was undertaken in Paderu block of Vizag district. Paderu Samithi has been selected on the basis of its historical significance in the area of tribal development. Paderu was first among the four blocks as national Extension service blocks in Andhra Pradesh in 1956.

The villages selected for the study were Thumpada, Guda, Serybayalu and Varthanapalli, Chintalveedi and Konthilli. All these villages are within the distance of 16 kilometers from the block headquarters and one of the other developmental programmes are in operation in these villages. The 15 local leaders were both elected leaders and leaders of Panchayat and informal leaders in the villages who were identified on the opinions obtained from the cross section of the villagers. Data were collected mainly through observation and informal discussion.

Socio-economic Profile of the Leaders

Tribe

Among the leaders there were representatives from the well-off and the backward tribes. 40.00 percent belongs to well-off tribes, namely Valmiki, followed by Bhagata 20.00 Percent. 40.00 Percent of the leaders were from backward tribe namely Kondadora (20.00 percent) Reddydora (6.67 percent) and Kutiar (13.33 percent).

Educational level

40 percent of respondents have studied upto fifth class and 26.67 per cent of respondents were illiterate, 13.33 per cent of respondents had studied upto class VIII. Only 6.67 per cent of respondents had studied upto intermediate.

Occupation

Almost all the respondents were engaged in

agriculture

Land owned

40 per cent of respondents had land holdings between one to four acres. Another 20 per cent owned five to nine acres of land which 26.67 per cent were the owners of ten to fourteen acres of the land, the remaining respondents (13.33 per cent) had between 15 to 20 acres of land.

In short it can be said that majority of the leaders had primary level education and belonged to the well off tribes and in average owned 1.33 acres of land.

FINDINGS

As regards their awareness about the objectives of the ICDS, provision of food to children and pregnant mothers was the most cited. 95 per cent of the leaders in the response to the question "What are the objectives of the ICDS", answered "Food for children, pregnant and lactating mothers". Only 6.66 percent said that health care facilities were a major component. 13.33 percent mentioned adult education and 13.33 percentage referred to preschool education. In effect, food was synonymous with ICDS. Considering all the components of the ICDS are available in the area, the lack of awareness of the leaders was an indication of their partial involvement.

Among the benefits perceived as a result of the programme, improvement in the health of children was most frequently cited. While 20 per cent of the respondents thought that the food served in the anganwadi centres was nutritious, another 20 per cent attributed to the increase in weight of their children to it. As matter of fact, the provision of free food was clearly the main reason/incentive for attending the anganwadi centre regularly. Only 12.6 per cent of the leader gave songs, stories and preparation of toys in the classes (educational activities in the Anganwadi's) as reason for sending children to the centres. Only 6.66 percentage reported the availability and necessity of preventive health

care (vaccinations). As regards adult education, only 13.33 per cent cited literacy as benefit. 18 percent felt that women had benefitted from the skills learnt in the functional literacy classes.

The most obvious involvement of the local leaders in the implementation of this programme was in the form of providing the accommodation for Anganwadi centre. It was felt that these leaders should be exposed to information like immunization, nutrition, health education. The need for adult education and also other development schemes so that as agents of influence in the village they would be able to create a better atmosphere. They could thus play a crucial role not only in implementation but also in the sustenance of the programme.

Some of the problems expressed in the tribal leaders were - irregularity in the attendance by ICDS teachers (26.66 percent); Lack of proper food supply (6.66 per cent) and low level of motivation among the ICDS teachers due to the low salary (6.66 percent). It was observed that due to lack of transport facilities, visits of medical staff were irregular in the selected villages. It was also found that ICDS teachers used to travel long distances from either block headquarters or places nearby to roadside/urban areas to the places of their work where ICDS centres were located. They had to reside far from their place of work due to the lack of adequate facilities for their stay in the villages. This resulted in inadequate and ineffective supervision.

The post of medical officer and one supervisor was not filled up at block level. This also affected the delivery of services adversely.

Their observations regarding the implementation and the problems reflect concern for their people. But they are also indication of the limited role that they are playing.

Partly, it may be due to their lack of aware-

ness of all facts of the programme. As mentioned earlier, much depends on the collaboration between the implementors and the beneficiaries. The tribal leaders have to act as mediators to ensure that the programmes reach the target audience. In order that they play this role effectively, they had to be first informed about all the features of the programme, not just its components but also its potential benefits and problems.

It was evident that there was a lack of communication between the tribal leaders and the ICDS personnel. The ICDS personnel had not taken the initiative to involve the tribal leaders and the tribal leaders on the other hand not made efforts to get the CDPO beyond the point. None of the tribal leaders had ever complained/brought the irregularities to the notice of the higher officials.

There was general feeling that the ICDS was not all that important in their scheme of things. Had it been an agricultural development scheme especially for men, perhaps it would have resulted the necessary involvement.

The ICDS personnel have to intensify their effects if they want the ICDS programme to be successful. The tribal leaders have to be educated about all the features of ICDS, so that they can, in turn, convince their people about the necessity of the ICDS.

In order that the ICDS functionaries perform their duties, it is necessary to remove the many hurdles that effect their daily work. Perhaps increasing their salaries would motivate them to work harder. Much of their enthusiasm is lost because of the daily commuting. Housing arrangements near the work place should be provided immediately. Supervision on a regular basis is of vital importance as well.

□□□

ANTHROPOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF ETHNOMUSICOLOGY

Robin D. Tribhuvan ●

Jaya Jose ●

INTRODUCTION

Music is an expression of inner life, an expression of feeling through the composition, according to the rules of the musical traditions. It is an art, which lends itself easily to alliances with words as in song, and with physical movements as in dance (Hans Eagle, 1968:566).

Music as an art, in one way or the other way, permeates every human society. Infact, there seems to be no society where musical traditions, dance forms and various types of songs are non-existent. Musical traditions, dance forms and folksongs are integral aspects of human culture and hence have social, religious, ceremonial, ritualistic, symbolic, secular, aesthetic and meaningful significance.

Since the last couple of decades considerable literature on the analysis of the technical aspects of musical structures on one hand and music as product of human cultures on the other hand, is available from the studies by both musicians and Social scientists. Anthropological interest in the music stems from the fact, that music is an aspect of the culture and hence theories related to the culture are also applicable to the musical traditions of the human society. Beginning the earliest field research, anthropologists and other field scientists have routinely documented and cited reference to the musical traditions of the people they studied. From a number of monographs on the tribes, castes and nomadic communities one gets to learn that the Anthropologists and other social

scientists have highlighted some or the other reference to the music, dance forms, folk songs, and so on. These early monographs and documentations laid the foundation of the study of the ethnomusicology in Anthropology.

What is ethnomusicology?

The beginning of the ethnomusicology is being traced back to 1880's and 1890's, when the studies initiated in United States and Germany. Early in this development there appeared the dual division of the emphasis that has remained throughout the history of the field.

These two polar conceptual positions on the definition of the ethnomusicology, as stated by Merriam Alan (1968:562) are most frequently enunciated: the first is embodied in such statements as ethnomusicology, is the study of nonwestern music and the second emphasizes ethnomusicology as the study of music in the culture.

The first definition derives from the supposition that ethnomusicology should concern itself with structural aspects of music. Thus, the emphasis on the first edition is laid down on the description and the analysis of technical aspects of musical structures. The second definition stresses music in its cultural context, no matter in what geographical area in the world, and is concerned with music as human behaviour and functions of music in human society and culture.

Ethnomusicology has thus developed in to two directions on one hand, music is treated as a structure as it operates within the given musical tradition, while on the other hand since music is

● Research Assistant, Tribal Research and Training Institute, Pune, (MS).

●● Research Scholar, Department of Pre-history, Deccan College, Pune.

produced by and for people it must be also regarded as a creation or the product of human behaviour operating within the cultural context.

The significance of carrying out research in ethnomusicology has both theoretical and practical relevance. The theoretical interest of Anthropology in music is concerned with the study of musical traditions of the society, as they are influenced by the social and cultural features. Emphasis is laid to unravel how music is interwoven with various spheres for the human life. Besides this, it also contributes to an understanding of the changes taking place in folk musical traditions of people due to the urbanization, modernization, syncritization and so on.

At the more practical level documented data on the folk musical traditions of people will help both government and non-government organizations to preserve these traditions which are on the verge of becoming extinct. Such studies will also contribute in encouraging and promoting folk musical traditions of people especially in rural and tribal areas.

This paper proposes to put forth a set of guidelines for researches to collect the valuable data on the various aspects of ethnomusicology of tribal and rural folks. We hope that such an approach will contribute to holistic understanding of the relationship of human societies with musical traditions, dance forms and folk songs. An attempt has been made to project the possible areas of the music, song and dance forms to be probed in by a researcher while collecting, analysing, and interpreting the data on ethnomusicology.

I) Documenting Data on the Musical Instruments

People everywhere have created or invented some or the other type of musical instrument so as to produce expected musical sounds, based on the norms of the musical traditions. Researchers must take into account following factors while collecting data on the musical instruments of the culture under study.

1) Types of Musical Instruments - The first and foremost thing that a researcher needs to do is to document the different types of the rhythm, wind, string, idiophones, membranophones, aerophones, chordophones, side rhythm instruments and other musical instruments found among the people under study.

2) Details of the Musical instruments-

- i) Local name in tribal/ caste dialect or language.
- ii) Popular name of the instrument.
- iii) Name of the tribe/caste which uses it and their location.
- iv) Classification of the instrument into rhythm, wind, string or any other.

3) Description of Musical Instrument-

- i) Material used to make the musical instrument, whether stem of the tree, animal skin, rope etc, in detail.
- ii) The method of its designing and construction.
- iii) How is it played?
- iv) Local names of the different parts of the musical instrument.

4) Mythological Stories regarding origin of Musical Instruments -

- i) Mythological tales regarding its origin.
- ii) Reference of this musical instrument in folk songs, tales, proverbs, with gods and goddesses, in oral traditions and of course ancient texts.

5) Socio-cultural significance of Musical Instruments.

Every musical instrument has a social, religious, aesthetic, secular, symbolic and meaningful significance in any culture for that matter. Thus, while collecting data on the socio-cultural significance of the instrument the researcher must assess as to what extent it is used, why? The contexts could be ritualistic, ceremonial, religious, aes-

thetic, social, secular or any other. Description of the entire situation should be documented using participant observation method besides interviews, so as to cross check the data. Usually, what the respondent tells us about a particular situation or the phenomena is very different from what he actually does ritually or normatively. Hence participant observation technique becomes very essential. Secondly, efforts must also be made to assess whether or no there are any rituals performed when the musical instrument is played for the first time. If yes, what do such rituals mean to the natives and why they are performed? Besides this, there could be other rituals associated with the musical instrument which should be probed by the researcher.

6) Who plays it?

As rightly pointed out by Tagore S.M (1986:1), that "a musical sound is a noise no doubt, but every noise is not a musical sound. Noise is confused combinations of sounds resulting from the concussion of non-elastic bodies, whereas musical sound is pure harmonious effect, produced from a simple elastic body, such as the tone of bell.

Similarly not every person can handle or play a musical instrument, there are norms in musical traditions regarding who should play the instrument. Dhol (a drum) in tribal societies is played by only males and not females. A researcher should try to unravel following aspects in this regard.

- i) Who plays the instrument?
- ii) What is he called locally? For instance, a drummer among Thakurs, Kathkaris and Warlis is called as "Dholya".
- iii) Document the methods and procedures of learning to play the instrument.
- iv) What are the various taboos associated with playing of the instrument? For instance certain instruments are played by the males and not by females? Now, why such a kind of behaviour is

prevalent in a culture. There could be many other taboos which should be probed into by researchers.

v) Many a times one finds a lot of variety in one particular category of musical instruments especially with regard to shape and size. For instance if one just collects data on drums, a number of sizes and shapes of drums may be available; While collecting information on a particular musical instrument a researcher should make efforts to find out the varieties of the same type.

vi) What is social status of the player in the society.

7) Manufacturing of Musical Instrument-

i) Who in the tribal or caste society manufactures the musical instruments and why?

ii) What is the role of women and children in manufacturing and playing music instruments? Are there any taboos or gender issues involved with regards to this form of behaviour?

iii) Why is that certain musical instruments have certain shapes, colours, decorations and specific material used to manufacture it? It is essential for a researcher to unravel the symbolic implications of shapes, colours, decorations, carvings and materials associated with musical instrument.

iv) Is there any other community in the vicinity which manufactures the same musical instruments? and Why?

v) Are there any traditional musical instruments the manufacturing of which has been stopped by the community under study? If yes why? With regards to this trend Prasad (1985:94) states that the Santhals purchase drums from the local Muchis, a low caste Hindu specialized in leather work, than manufacturing drums themselves. Efforts must be made to check on such trends in the culture under study.

vi) What incentives in cash or kind are given to the manufacturers of musical instruments?

vii) Are the instruments manufactured owned by the manufacturer or is it owned by the special

person or a village level body?

viii) In case an individual breaks an instrument ? How is it replaced ? Is he or she charged any fine?

ix) What is the social status of the manufacturer of musical instruments as viewed by the community members under study and the neighbouring tribes and caste communities?

x) What incentives in cash or kind is given to those who repair the musical instruments?

xi) Do the manufacturers of musical instruments exchange them for the grains , vegetables or some other services with their customers?

xii) Is manufacturing of musical instrument a hereditary occupation?

8) Musical bands -

Is there a musical band in the community understudy ? If yes , how many people (players) make a musical band? Is there a coordinator or chief musician ? What is the role of chief musician in the band ? What is the traditional name for the musical band? On what occasions do the tribals or rural folks invite musical bands? Why do some tribes call on the lower caste musical bands to perform during their weddings ? For instance the Thakurs and Warlis call on the Mahar musical band for wedding (Save 1945; Chaphekar 1960) . What incentive in kind/cash is given to band? What is the agreement known as? An agreement with the Mahar musical band among the Thakurs is known as "Supari", which is the given in cash. The next question which could be asked is that what is the similarity and difference between the musical band understudy with or those of other bands in the geographical vicinity.

- What kind of a dress does the musician wear?

- How much of cash or kind does every musician in the band get? What does he do with it?

- What are the various instruments played by the musicians in the band ?

What is the procedure for selecting a chief musician?

What is his social status ? Shah P.G. (1964 : 242) has pointed out that the social status of the chief musician among the Dhodia, who is a main drummer is higher than the other members in the band. One must therefore try to assess the social status of musicians in the band and in their society at large as well.

- Besides being associated with musical bands what are the other means of economic livelihood of the musicians ?

- Is there a concept of common contribution of the musical band members for its management, repairing instruments, travel allowances etc.

- Is there something known as inter-village musical band competitions ? If yes who organizes it and why ?

- Besides playing for cash and / or kind do musical bands play free on important occasions like festivals, fairs, ceremonies and so on.

II Assessment of Musical Structures

The analysis of musical structures of a folk tradition with reference to musical notes, the variety of rhythm, the models of compositions, the deep and beautiful expressions that prevails in some melodies, the various modes of slow and fast tempo in musical sounds and rhythm, the relationship of musical structures of the little tradition (folk tradition of tribals) with that of the great Brahmanic music traditions wherein music has attained standardization and formal scholastic recognition, the analysis of sounds and rhythm beats (swar and tal) and so on, becomes essential to understand the structural aspects of the musical tradition under study from a holistic perspective.

The researcher (social scientist) however, should be aware of his knowledge about music and hence seek the help of professional musicians to analyze the musical structures of a social group understudy. Some of the areas which could be

probed into are as follows.

- Among the Santhals "rar" is a term used for the word melody and "ror" for ordinary speech or voice (Prasad 1985 : 4). Efforts must be made to probe whether or not such a concept exists in the community under study.

- Researchers with the help of professional musicians must record music songs of people and analyze musical notes, rhythm, beats, melodies, compositions its co-relation with musical structures of neighbouring societies and prevailing great tradition such as Hindustani or Karnatak musical traditions.

- Prasad Onkar (1985 : 5) used Sanyal's method for analysing Santal music. The basic assumption on which Sanyal's (1959) method of analysis rests has a footing on the universal laws of music.

- One must also try to analyze the concept of time or occasions when certain instrumental, tunes, melodies, rhythm etc. is played and why such a kind of behaviour exists.

III Understanding Music in context of Religion

An aid to understanding of music of another culture can be found in the acts of worship, especially those connected with music. It would follow that religious precepts can be demonstrated by both Verbalization of sacred text and rituals acts (Simon Robert 1984:2). If the researchers can interpret the symbols associated with the various acts of worship, they will have a better ability to gain insights into the entire aesthetic order. These acts are especially important because they represent physically, dramatically the acting out the various values that go to the core of the culture. As seen in Hindu religion music has been composed for every act of Hindu bhajan and kirtan rituals. Certain compositions clearly demonstrate the connection between the philosophical tenets and musical compositions.

Traditional music in south India states, Simon Roberts (1984: 3) has emerged out of the

religion, centred in an around the temple, and with worship. An efficacious means for achieving religious goals is through song (kirtana), therefore all music in South India is derived from the vocal music, and all the vocal music from the religion. Thus while assessing the relation of music religion of the target population understudy the following points should be kept in view:

- What are the instruments which are exclusively used in acts such as worship, appeasing super natural powers, healing rituals, and all other ritualistic and ceremonial acts that befall in the religious frame of the community? Document the symbolism of religious music as viewed by the people?

-An analysis of musical structures, words, lyrics, sounds, rhythm of religious music as compared to secular music should be assessed.

-What is the nature and role of the musicians who plays religious songs, chants, poetries.

-To what extent there is a correlation between religious music of the folk(tribal) tradition with that of the great tradition such as Hindustani and Karnatak traditions.

- What instruments are played when the shaman (bhagat) gets in to the trance and why?

-What songs are sung during healing rituals? and why?

-What are the similarities and the differences between the religious music of the target population and the neighbouring communities?

- What type of religious music is played on festivals, fairs, death ceremony, birth ceremony, etc? and why?

- One can also try to assess the origin of religious music of the culture understudy by collecting both primary and referring to secondary data. With regards to this the Encyclopaedia of Britanica (1981;662) states that; in the civilization of India music was put in to the services of the religion from the earliest times; vedic hymns stand at the beginning of the record. As the art developed over many centuries into music of profound melodic and

rhythmic intricacy, the discipline of the religious text or the guide of both primary and secondary sources should be made assess the history of religious music.

Music As Traditional System of Communication

Music, has played an important role in tribal societies to communicate the messages of certain events, meetings & so on. For instance if there is death in the village the tone of the drum is peculiar and unique. It signals the villagers about the sad event (Tribhuvan Robin and Gaikwad John 1994: 29). Even among the western Christians and among Indian Urban Christians, tone of the search bells is used to communicate to the church members are symbolic message of sad event (funeral) or an auspicious event (wedding).

With regards to this following points should be kept in view:

- what musical instruments are used to communicate communal messages to the villagers?
- who plays the musical instrument? What is he called locally? What incentives does the messenger get for communicating information to people? What is his social status?
- what is the pattern of playing the instrument?
- for which purposes is the instrument played? How many times?
- Assess whether similar communication patterns are found in neighbouring social groups?
- Explore whether the above practice of using musical sounds and rhythm has stopped or taken a different turn altogether?

V. Ethnography of Dance forms

The art of dancing as defined by the Encyclopaedia of Britanica (1981:451) is, "an art of moving the body in a rhythmical way, usually to music, to express an emotion or an idea

, to narrate a story or depict a phenomena or to simply take delight in the movement itself.

Dancing in tribal cultures is very common and holds a lot of ceremonial and ritual significance, Music and dancing goes hand in hand, one cannot dance without music. While documenting ethnographic data on the dance forms a researcher must probe in to the following aspects about the dance forms.

He is studying - Different types of dance forms prevalent in the culture to be studied?

- local name (s) of the dance.
- Gender of the participants
- Number of the participants in the dance.
- Description of the dress of the dancers.
- Mythological reference of the origin of the dance forms and references of these dances in folk songs, myths, folk tales proverbs and so on
- Ceremonial and ritual significance of the dance forms.

Among the Thakurs of western Maharashtra a dance known as "Dhamdi" is performed by the elderly folks on the "Pitra Amosha" (festival of ancestral spirits). On this occasion the Thakurs stay away and dance the whole night so as to invoke their ancestral spirits and welcome them on the earth amongst them. (Tribhuvan Robin 1993). Dances in tribal cultures have symbolic and meaningful functions. Researchers collecting data on the symbolism of the dance forms should probe into ceremonial and ritual significance of the dance actions, movements gestures, expressions, movement directions and so on.

- What is the pattern of performing the traditional dances? Are they performed in groups or singly?
- What is the role of the chief musician among the Dhodias of Gujarat, sets the pace and selects tune. The man who plays the brass plate with a short stick is always of a secondary importance (Shah P.G 1964:242).
- What musical instruments both main and side rhythm accompany the dances?

- Which dances are performed on festivals and during the fairs?
- Researchers must also assess the meanings associated with every action before and after performing dances.

VI Assessment of Folk Songs

Analysis of folk song is not an easy task. One needs to get acquainted with tribal dialect or language. It is always safe on the part of the researcher to take the guidance of the linguists and musicians, for assessing the folk songs. In this regard following areas could be probed.

- What are the various occasions on which the songs are sung? Who sings the songs?
- What is peoples's concept of a song, dance and music? How do they distinguish between this three?
- What events, characters, super natural beings, phenomena or incident do these songs speak about.
- What do they mean and symbolize?
- How are folk songs composed in what kind of tunes or ragas?
- What is the function of songs in various contexts?

It is often observed among the milkmaids the rural areas who walk down to nearby township in groups early in the morning, while it is dark, that they sing while walking. This is done to wardoff the evil spirits. Whether or not such a kind of phenomena exists in the community under study.

- To what extent the swaras (tunes or musical notes) resemble with the great tradition such as Hindustani and Karnataka music.
- What are the similarities and differences between the folk songs of the population under study and their neighbouring tribes and castes communities.
- What changes have taken place in the folk songs because of external influences and why?

VII Musical traditions and Social changes

No human society as of today has escaped

social change. every society is bound to change, however the rate of the change may differ from one society to another. Due to impact of modernization, urbanization, industrialization, sanskritization, tribalization and acculturation there have been changes taking place in the musical tradition of the tribal and rural societies. Given this background researches must take into account following points in view while assessing changes which occurred in folk musical traditions.

- What new types of musical instruments, musical types, dance forms, song tunes, dress styles etc have been adopted by the target population and why?
- How did this change take place?
- What factors are responsible in bringing about the changes in musical tradition of tribals / caste communities?
- What new innovations have been accepted by people from the modern musical forms to syncritize with traditional forms? Most often it is found that the lyrics of folk songs are composed in Ragas of Marathi/Hindi film songs?
- Assess the duration of change in terms of time.
- Who are the agents of change, responsible for bringing about the change in music, dance and folk songs.

CONCLUDING REMARKS

The study of any social phenomena has no limit or end far as its description and interpretation is concerned. However to give a break to this unlimited compilation of data, theories both in social and pure sciences are available to keep a check over data collection. A researcher limits himself to the collection of the data only within a particular the theoretical framework.

Similarly the study of ethnomusicology is a very vast field and unlimited data could be gathered. However one has to limit himself by narrowing it down to a specific theory or an hypothesis to be tested. It is hoped that the attempt made

in this paper will spark interest among the ethnomusicologists and will serve as a guide line to collect a basic data etc and emic approaches while collecting data on ethnomusicology.

Finally the researcher is at his liberty to probe in depth into details the above areas depending on his convenience , time available for his research , based on his theoretical interest and the scheme of analysis which he or she has adopted for the analysis the data.

REFERENCES

- i) Chaphekar L.N . 1961 The Thakurs of Sahyadri , Oxford University Press, Bombay.
- ii) Engel Hans ; 1968 Music and Society, Encyclopedia of the Social Sciences , vol X, Bills David (ed). The Macmillan company and free press, Chicago.
- iii) The New Encyclopedia of Britanica , 1981 Encyclopedia of Printanica Inc. Helen Hermingway Benton Publisher, Chicago.
- iv) Merriam Alan, 1968 Ethnomusicology in Encyclopedia of Social Sciences , Vol 10, Skills (ed) The Macmillan company and free press , Chicago.
- v) Prasad Onkar, 1985 Santal Music ; Inter India Publications , New Delhi.
- vi) Save K.G. 1945 The Warlis Padma Publications Ltd, Bombay.
- vii) Shah P.G., 1964 Tribal Life in Gujarat Gujarat Research society , Sanshodhan Sadan, Bombay.
- viii) Sanyal A.N., 1959 Ragas and Raginis Orient Longmans , Calcutta.
- ix) Simon Robert, 1984 Spiritual Aspects of Indian Music , Sandeep Prakashan , New Delhi.
- x) Tribhuwan Robin and Gaikwad John, 1994 Recognizing the organizational Potentiality in tribal cultures ; An Imperiative Need , in Tribal Research Bulletin, vol XVI. no 1, March issue . Tr and TI, Pune.
- xi) Tagore S.M 1986 Universal History of Music , Mittal publication, Delhi-110035.

"Music is an expression of inner life, an expression of feeling through the composition according to the rules of a musical tradition."

-Hans Eagle (1968:566)

RECOVERY TREND OF LAND DEVELOPMENT BANKS

(A study of the west tribal zone
of Madhya Pradesh)

Shri. Surya Prakash Tripathi ●
Dr. P. Bhuvanendran ●●

INTRODUCTION

The overdues of Land Development Banks have been steadily rising and the recovery trend has been steeply decreasing in our country in the past few years. The increase in overdues of Land Development Banks is a matter of grave concern, especially because loans are expected to be given to cultivators primarily for productive purpose, after looking into the technical and economic feasibility aspects. Heavy overdues in the long term co-operative credit structure, indicates the symbol of poor recovery, would impede the agricultural development programmes in a state as much as Land Development Banks are expected to play an important role in meeting the needs of cultivators for investment credit in agriculture.

In order to bring out the causes of the heavy overdues in the Land Development Banks in the country, the then Governor of the Reserve Bank of India had constituted in March 1973, a Committee on Co-Operative Land Development Banks under the Chairmanship of Shri. K. Madhava Das, Additional Chief Officer, Agricultural Credit Department, Reserve Bank of India. The study team has visited various parts of Madhya Pradesh and conducted a deliberate study on the nature of overdues and came to the conclusion that "in the case of Banks in Madhya Pradesh, the major reason for overdues was wilful default, which accounted for 39% of the defaulters."1. The other findings of the study were that the misutilisation of loan amount, crop failure due to drought, laxity in supervision of the Bank staff etc. Keeping this view in mind, an empirical study on the mounting nature of overdues of Land Development

Banks was conducted in the West Tribal Zone of Madhya Pradesh, to find out the various factors responsible for it.

Importance of the study

There were three main reasons for which the Western Zone of Madhya Pradesh has been selected for the present study. The first and most important reason was that, 20% of the entire tribal population of the State has been residing in the West Zone. Secondly, of the total population of the west zone, half of the population (43.5%) belongs to the tribal communities. And finally, the Land Development Banks of the West Zone shows high overdues and poor recovery performance; when compared to the other zones.

Locale of the study

The West Zone of Madhya Pradesh comprises of five districts viz., Jhabua, Ratlam, Khandwa, Khargone and Dhar. All these districts are popularly known as "Tribal Pockets", because more than half of their population belongs to the different tribal communities. The zone lies between the parallels of 21 10' and 24 North and the meridian of 74 and 78 8' East. It is bounded by districts Mandsuar and Ujjain in the north, district Dhule of Maharashtra in the south and the west it is covered by the districts of Banswara, Panchmahala of Gujarat and the east, it is covered by Indore division.

According to 1991 census the total population of the zone was 69,86,463. These population sparsely concentrated all over the West Zone. It ranges from 84.86% in district Jhabua to 21.49% in Ratlam. In Dhar, the tribals constituted 52.06% of the tribal population. While in districts Khargone and Khandwa it was 43.25% and 24.65%

●● Post doctoral fellow, school of economics, D.A.VV Indore.

● Research scholar, School of economics, D.A.VV Indore.

respectively. The total geographical area of the zone is 44,025 sq.kms. The average density of the zone is 123, which is slightly higher than the state density of 119 per sq.km. The sex ratio of the female per 1000 male of the zone is 951 while it is 941 in the State average.

Objectives of the study

(1) To find out the various factors responsible for the mounting nature of overdues of the Land Development Banks in the West Zone of Madhya Pradesh.

(2) To find out the positive correlation between size of holdings and delay in repayment.

METHODOLOGY

A random sample survey method was used in the present study to know about the attitude of the tribal farmers towards repayment. One primary Land Development Bank from each district was selected on the basis of two main criteria; first, the branch bank has shown high overdues nature and poor recovery. Second, the branch in which more tribal farmers were found as beneficiaries. A total of 60 tribal beneficiaries from each district were selected to get an aggregate of 300 respondents from the west zone, who were sparsely spread over 73 villages. The tribal respondents were classified into small, medium and big size according to the possession of their size of land holdings. Farmers who owned land holdings upto 4 acres were as small size, while those holdings between 4 to 8 acres were termed as medium size. Farmers whose possession exceeded above 8 acres were termed as big size farmers. A list of 60 tribal respondents was drawn from the records of each district land development banks and they were interviewed with a specially constituted schedule. In order to get a comprehensive picture about the overdues of the banks, secondary data like, loan advanced, outstanding, recovery and overdues of the General, Scheduled Caste and Scheduled Tribe

borrower farmers were collected from the headquarters of the District Land Development Banks of the West Zone. The reference period of the study was 10 years i.e., from 1980 to 1990. The primary data were collected from the field during the winter season in the year 1990.

Bank's Operation at a Glance

The District Land Development Banks of the West Zone started its functioning even before independence (see Table No. 1). Since inception it has diversified its lending operations into four major categories viz., Minor Irrigation, Farm Mechanisation, Land Reforms and Other Productive activities (see Table No. 2). Minor Irrigation consists of construction of new wells, renovation of old wells, and establishment of diesel and electric pumpsets. Farm Mechanisation includes Tractor, Threshers, Sprinklers etc. The other productive sectors consists of Horticulture, Dairy farming, Banana Plantation, Poultry farming, establishment of Gobargas plants and purchase of Bullock carts. During the reference period the banks have advanced a sum of Rs. 3596.85 lakhs for various productive activities, of which the share of the tribal farmers was Rs. 1037.25 Lakhs i.e., 28.84% (see Table No. 3).

DISCUSSION AND FINDINGS

The trend of overdues and recovery of the General, Scheduled Caste and Scheduled Tribe borrower farmers of the District Land Development Banks of the West Zone showed a fluctuating tendency always. It was learned that high overdues of the banks was due to the poor repayment performance of the borrower farmers. The factors responsible for the high overdues were found as natural calamities, unfavourable geo-physical conditions, power shortage, low price, excess working cost of the diesel pumpsets, low income, political influence and wilful default. The defaulters included the local MLAs, relatives of MLA s,

District Board Memmbers of the Land Development Banks, relatives of Board Members and other influential persons. A comparative analysis of the nature of overdues of the land development banks of the West Zone brought out the following findings (see Table No. 4).

The overall position regarding the causes of overdues as it emerges in the case of all the five district land development banks of the west zone can be seen from the table. A close observation of the table shows that, out of the 300 sample respondents, 134 or 44.67% of the cultivators were found as defaulters. Of the 134 defaulters, 73 or 54.48% gave crop failure, due to natural calamities, as the main reason or delay in repayment, followed by low income (25.37%), and wilful default (20.15%). The outcome of the study defers with the findings of the study team of Reserve Bank of India.

The table further explains that, of the five districts of the Zone, district Dhar stood first in case of Wilful defaulters (34.37%) followed by Khargone (18.75%). Jhabua (15.63%), Khandwa (14.28%) and Ratlam (10%). In case of natural calamities highest percentage was found in Khargone (65.63%) with the least minimum in Dhar, (37.50%). Districts like, Khandwa (64.28%), Ratlam (60%), and Jhabua (50%) came in subsequent order. The highest percentage of low income defaulter group was found in district Dhar (34.37%), while the lowest was in Khargone (15.62%). Districts like Ratlam (30%), Dhar (28.13%), and Khandwa (21.44%) came in subsequent order. This can be further illustrated with the help of diagram No. 1.

Other insignificant reasons included in the delay of repayment found during the field survey were misutilisation of loan, stiff terms of lendings, unsound lending in the past laxity of supervision, and inadequate benefits from the cropping patterns. It is noticed that a highest degree of misutilisation was found in district Dhar.

The field study further revealed that there exist certain lacunae in the legal framework in obtaining coercive measures against the defaulter cultivators. For instance, "in terms of section 18(2) of the Madhya Pradesh Land Development Act, 1966 requires that the primary bank should obtain permission of the Central Land Development Banks in each case for taking coercive action. Section 18(2) (c) of the Act, *ibid.* provides for giving 3 months notice to the defaulters before action such as distraint and sale can be taken."2. These provision result in considerable delay in taking legal action against defaulters.

Another findings of the study was that, there is positive relation between size of holdings and delay in repayment. The medium and big size farmers, whose size of holdings was above 4 acres, together constituted two-third (69.41%) of the total defaulters of 134. While the small size farmers constituted the least minimum of 30.59%. It is further noticed that the banks have not laid down any sound procedure for follow-up or for verification of utilisation of loan and recovery work.

CONCLUSION

On the basis of the above given first hand information, it can be concluded that an average of 26.80% farmers were found defaulters and its intensity varied from district to district. In all these five districts of the West Zone, a high degree of political pressure influenced the operation of a land development banks and it invariably influenced the cultivators too, to become defaulters. The on-going trend of write-off of the old loan by the Co-operative Society had also given a positive inspiration to the borrower farmers to become defaulters. The hand to mouth consumption pattern of the tribal farmers added fuel to fire, so that the bank could not expect its premium in due time.

Table No.1

**District Land Development Banks, Registration Number, Date of establishment,
Number of branches of Primary Land
Development Banks working in the West Zone of Madhya Pradesh.**

Sr.No.	District	Reg.No.	Date of establishment	No of Branches	SelectedName of the Branch	Selected Branch.
1	2	3	4	5	6	7
1.	Jhabua	73	13/2/1962	04	01	Jobat
2.	Ratlam	77	25/2/1962	06	01	Sailana
3.	Khandwa	259	18/10/37	11	01	Harsud
4.	Khargone	69	10/02/62	13	01	Rajpur
5.	Dhar	64	13/11/61	09	01	Dhar

Source : Secondary data obtained from official records.

Table No.2

**Purpose-wise loan advanced by the various District Land Development Banks of the West Zone to the General, Scheduled Caste and Scheduled Tribe borrower farmers during the reference.Period 1980-1990
(Rs.in Lakhs)**

Sr. No.	Purpose	General farmers		Scheduled Caste farmers		Scheduled Tribe farmers	
		No.	Amt	No.	Amt.	No.	Amt.
1	2	3		4		5	
1.	Construction of new wells	20653	1165.54	1842	74.97	7788	591.48
2.	Reovation of old wells	5527	172.34	461	18.12	834	74.43
3.	Diesel pumpsets	4934	196.26	558	28.97	1244	134.26
4.	Electrric pumps	10093	264.24	645	27.26	1308	131.03
5.	Pipeline (meter)	689	113.61	06	0.70	46	4.49
6.	Sprinklers	04	0.95	--	--	--	--
7.	Tube wells	22	4.45	--	--	--	--

Continued on next page....

1	2	3	4	5
8.	Tractor	393 357.48	-- --	-- 24.44
9.	Horticulture	134 7.58	-- --	04 0.25
10.	Thresher	276 16.93	04 3.67	12 26.35
11.	Dairy farming	500 29.08	21 1.19	54 2.71
12.	Polutry farming	01 0.08	-- --	-- --
13.	Gobargas	239 4.45	04 0.08	03 0.06
14.	Bullock carts	218 6.91	86 2.40	252 7.79
15.	Banana Plantation	77 14.47	-- --	07 0.37
16.	Purchase of land	02 0.18	-- --	-- --
17.	Others	367 44.45	-- 3.24	11 39.59
Total		2399.00	160.60	1037.25

Table No.3

Loan advanced by the various District Land Development Banks of the West Zone, to the General, Scheduled Caste, and Scheduled Tribe borrower farmers during the reference period 1980-1990

Sr.No.	District	General farmers (Amount)	Scheduled castes (Amount)	Scheduled tribes (Amount)	Total amt.
1	2	3	4	5	6
1.	Jhabua	49.49	1.29	107.42	248.17
2.	Ratlam	321.19	--	87.92	409.11
3.	Khandwa	753.29	80.19	137.46	970.94
4.	Khargone	625.73	45.52	286.82	958.07
5.	Dhar	649.30	33.63	327.63	1010.56
Total		2399.00	160.60	1037.25	3596.85
		(67%)	(4.16%)	(28.84%)	

Source : Secondary data given by the Managers of the various District Land Development Banks of the West Zone.

REFERENCES

1. Sharma. A.N., Economic Structure of Indian Agriculture (Bombay: Himalaya Publishing House, 1984).
2. Bedi. R.D., Land Development Banking in India (New Delhi: NUGI, 1971).
3. Jha. N.K., Bank Finance and Green Revolution in India (Delhi: Amar Prakashan Publication, 1985).
4. Reserve Bank of India, Agricultural Credit Department, Report of the Committee on Co-Operative Land Development Banks, (Bombay 1975/76).
5. Reserve Bank of India, All India Rural Credit Survey Committee Report, Vol. II.(Bombay 1969).
6. Report of the Committee on Co-Operative Credit, Government of India, 1960.
7. Reserve Bank of India, All India Rural Credit Review Committee. (Bombay: 1969).
8. Report of the Special Working Group on Co-operative for Backward Classes - 1961, Government of India.
9. Ata Ullah, The Co-Operative Movement in the Punjab (London: George Allen and Unwin Ltd., Museum Street, 1937).
10. Subash Chandra, Theory, History and Practice of Land Development Banking (Lucknow; Benawa Prakashan, 1973).

" The Financial and technological dimension cannot obscure the essential human context of development. The test of development is the making of a better individual "

Rajiv Gandhi

A REPORT ON THE ABORIGINAL TRIBES OF ANDAMAN AND NICOBAR ISLANDS

Miss. Tultul Hazra ●

In the Bay of Bengal within the parallelogram formed by the 10th and 14th degrees of north latitude and 92 and 94° of east longitude there lies the archipelago of Andaman and Nicobar islands, sprawling the form of an arc.

This archipelago consists of a chain of 300 islands over the length of 649 miles and breadth of 248 miles, and covering a land area of 3125 sq. miles. This union territory of India sub-continent is separated from Calcutta by 780 miles and from Madras by 740 miles. In north of Andaman 50 miles off from Cape Negrais is Burma and 91 miles from Pulo Brasse of Achin Head is Sumatra in the south.

Area :

Andaman : 198 small islets and 5 chief islands form the Andaman about islands. These 5 islands are - (1) North Andaman, (2) Middle Andaman, (3) South or, little Andaman, (4) Baratang and (3) Rutland. Andaman islands stretch from 10° 30' to 13°45' N latitude and from 92°15' to 93°15' E longitude. They have an average width of 15 miles and an axis of about 200 miles. Port Blair, the principal town situated on the south-east coast of south Andaman. There are no rivers and very few perennial fresh water streams are seen.

Nicobar It is a cluster of 7 large and 12 small islands lying south of the Andaman between 6°40' and 9°20' N latitude and 93° and 94°E longitude. The 7 large islands are - (1) Carnicobar,

(2) Teresa, (3) Kamiorta, (4) Katchal, (5) Nancowry, (6) Little Nicobar and (7) Great Nicobars. The extreme length of the sea space occupied by these islands is 163 miles and the extreme width is 36 miles. The total area of the islands is 636 sq. miles and is unevenly distributed.

Climate :

Andaman and Nicobar islands fall into tropical climatic zone. Lowest temperature recorded is 62°F and that of highest is 94°F. The period between December and February constitute the cold season with a mean maximum temperature of 71°F to 78°F. March to May is the hot season and April is the hottest month.

Rainfall :

These islands lie within the full sweep of both the monsoon but the heavy annual rainfall of about 123" is derived from the south-west Monsoon. May-June and September-October are usually the two periods of maximum rainfall. February and March are the driest months.

Flora :

The flora of Andaman and Nicobar islands is unique in India showing multi-dimensional affinities to Assam and Burma in the north, Thailand and Malaysia in the east and Sumatra and Java towards the south. From this it may be concluded that the Andaman and Nicobar islands were formerly connected with the main continental land mass or

Burma, Thailand, Malaysia and Indonesia. Some of the genera are : Argostemma, Burmannia, Captophyllum, Crytanda, Depterocarpus, Pterocarpus, Porpa, Rhopalobaste, Cyathea, Astrronia, Stemonurus etc.

Fauna :

In addition to huge adequate marine fauna (as : numerous type of fishes, molluscs, corals, squids, lobster, sharks, Barracuda, Crocodiles, Green turtles, whales etc) some reptiles, mammals and many species of rare birds (such as deers, wild cats, pigs, wild goats, different species of snakes, crab eating monkeys, Narcondam Hornbills, White bellied sea eagles, Nicobar pigeons, etc) are found in these islands.

THE ABORIGINAL TRIBAL POPULATIONS:

The aborigins of Andaman and Nicobar are divided into six different tribal groups, which falls into two racial categories - (1) Negrito and (2) Mongoloid. Negrito includes the tribes Onge, Jarwa, Sentinelese and Great Andamanese, where as Mongoloid includes the Nicobarese and Shompens.

The Onge :

The Onge are one of the most primitive tribes in India and are now exclusively confined to the island of little Andaman. Their total population number is 99 (1989 Census). They are very fast diminishing tribal group. Hunting and food gathering is their main occupation.

The Onge groups are headed by a leader and each group is assigned of fixed territory. The community life seems to be extremely democratic in nature which encourages as well as maintains individual freedom. Only in times of necessity, advice, rather than order is given by the tribal leader. They eat roasted animals, vegetables and honey. Most of them have a habit of chewing pan and betelnut.

They domesticate dogs and pigs. They good in making in baskets, Lorokets, wearing of filore, dugouts etc.

All Onge men and women shave their heads with glass or shell of molluscs. The body is painted with white clay to save from insect bite, while the red paint serves medical purposes. Early marriage as a custom in very much prevalent. The Onge family consists of husband, wife and children. Both husband and wife collect forest available foods. The tribal people bring coconut from their habitat to the market and in exchange they get sugar, rice, flour, tea, vegetables etc.

Formerly the tribals wore no clothes, but now most of them wear clothes. Beside their dialect most of them can understand and speak Hindi.

The Jarwa :

The Jarwa belongs to Negrito group and inhabits in the western part of south, middle and north Andaman. They are not friendly with the settlers. Efforts to be friendly with them have been going on since last 100 years.

Their exact population number is still unknown. There has been a slow but steady process of declaring close rapport with Jarwas. It is expected that as the Jarwa are accepting the gifts in the course of time, they might become friendly and give up their hostility towards the administration.

So far as known the Jarwas are not interested in smoking. They prefer to eat yams, fish, and pork. They are fond of coconut and pandanus. As drink they take only water. They don't like milk or tea. They like fresh honey.

The Sentenelese :

The Sentanelese reside at North Sentinel island situated at a distance of about 40 miles from Port Mount. Like Jarwas they are still hostile to the civilized people. They are regarded as an offshoot of the Onge. Like Jarwa their population size is also unknown. Among Andamanese Sentinelese

are the only people who have avoided contacts with civilized people completely during last two centuries. Food gathering and hunting is their main occupation.

The Great Andamanese :

The Great Andamanese come under the Negrito race. They have very close similarity with Semangs of the Malaya Peninsula, and Aetas of the Philippines. Kitchen Middens found all over the islands prove that the Andamanese have been living in the same stage of civilization since times immemorial. The Andamanese leads a typically nomadic type of life. Hunting animals fishing collecting roots, fruits and honey from the forests are only means of getting food.

Great Andamanese are characterised by bronze to shooty black complexion, black and extremely frizzly hair with reddish tinge. They have small brachycephalic head, straight, small, platyrhinal nose, thick full lips, broad face with prominent cheek bones, very short stature.

Their population size is a 32 (1989 Census). Their social, cultural life has become completely disorganized. Their communal huts, dance, feasts and festivals, folklore, tradition and customs and all other community cohesion have disappeared due to the impact of modernization. They practice neither agriculture, nor horticulture, nor any craft.

Most of their males have lost their vitality and females have lost their fertility. Thus they are perhaps the weakest ethnic community today, losing heavily in their struggle for survival.

The Nicobarese :

Both linguistically and racially the Nicobarese belong to Mongoloid stock. They are not racially homogenous. Car Nicobarese, Chowrite, Terresan and southern Nicobarese differ significantly from each other. It may be said that prolonged isolation for many generations and continuous breeding in within the groups are responsible to some extent for local variation in Nicobarese physical fea-

tures.

The Shompens :

The Shompens are divided into two groups. Each group lives within its own territory and rarely goes out except at the time of raiding expedition. The territory of one group is quite closer to the eastern coast while the others live closer to the western coast of the great Nicobar islands. The term "Shompen" might be the outcome of the Nicobari term "Shambap". The west coast Shampen call themselves as "Kakay" and the east coast shompen group call each other as "Buavela".

The Shompen are the last remnants of Malaya race, who were enabled to hold off the invaders, and maintain a separate existence in the dense forest of that island.

The dark skin and curly and wavy hair of them are indication of racial admixture. Some males resembled the Papuan while the females had Monoloid features and often had the epicanthic fold.

The Shompens speak in Shompen language.

CONCLUSION :

The aboriginal tribes of Andaman and Nicobar islands keep themselves away from mixing up with other general, civilized populations. Once upon a time, the entire islands was their wonderland. In course of time people from main land migrated to these islands and started to settle there. Being driven by those population these aboriginals retreated towards some confined areas. Illiteracy, unawareness about modern health practices, their food habits, mainly eating roasted animal and non-hygienic living system are the main cause of abolition of the tribal people. These tribes, except Nicobarese and Onges don't accept any outsiders in their area. They are too much dangerous for the invaders, even they kill the people foreign to them by throwing poisonous arrow. For a long time from India Government an attempt to make contact with them has been going on. But the at-

tempt still does not get full success. For this reason the actual population of Jarwa, Santenale and Shopmen are still unknown. Recently from Anthropological Survey of India some people were succeeded to make friendly contact with Jrawa people.

Among the aboriginal tribes of Andaman and Nicobar islands the Nicobarese are most advanced group. Many Nicobereese have come to Port Blair for job, education and business purposes. Their children go to school. At Port Blair there is also a hostel for Nicobereese girls.

At Dugongcreek in Little Andaman, Government of India has constructed a settlement, a health centre with doctors for the Onges. Some Onge peoples work as labour in road construction work. In this way Government is trying to save the diminishing population the Onges.

These hostile but diminishing tribal groups need special care which can save them from the direction towards abolition. In such a condition the first step is to make friendly contact with them. The recent contact with Jarwa people is very hopeful and it also keeps hope that someday Government's overtures may be succeeded.

REFERENCES :

Das, H.H. and R. Rath: The Land of the Coral Beds : Andaman and Nicobar Islands.

Das, S.T.: The Andaman and Nicobar Islands, Sagar P ublishers, New delhi, 1962.

Denikar, J.: The Races of Man. London : Walther Scott. 1960.

Kloss, C. Boden : In the Andamans and Nicobars. London : John Murrey, 1903.

Mann, R.S.: The Bay Islanders: For Institute of Social Research and Applied Anthropology, Calcutta.

Man, E.H.: The Nicobar Islands and Their People. London : Royal Anthropological Institute.

Mitra, A.: Note of a tour of the Andaman and Nicobar Islands, 9-16 March. Bull. Anthropol. Surv. India, 11: 1-11, 1962.

Rao, R.K.; Y.S. Saheb and G. Krishan : Morality Patterns in a pre-agricultural community of India: The Car Nicobarese. Human Science, 34 : 283-288, 1985.

Roy, J.K. and B.C. Roy: Food Sources, diet and body build of the people of Great Nicobar. Bull. Anthropol. Surv. India, 16 : 313-342, 1967.

Som, S.: Ethnic situation in Island India: An appraisal. In: I.J.S. Bansal (Ed.), Anthropology in Indian Context, (pp. 267-278), New Delhi : Today and Tomorrow Publishers.

Syamchaudhuri, N.K.: Territorial Arrangement, Tradition and Village Organisation in Car Nicobar Island. Bull. Dept. of Anthropology, Govt. of India, Vol. IV, No. 1, published in 1959.

Whitehead, George: In the Nicobar Islands, London : Service & Co.

CONSTITUTIONAL PROVISIONS FOR THE SCHEDULED TRIBES

K. Ailiah ●

INTRODUCTION

The Scheduled tribes of India differ from one another in many respects., viz racial traits, social organisation , cultural pattern , languages , economy, religious customs and beliefs. The proto-Austroloid is the most dominant racial type among the tribal community except those living in the Sub Himalayan belt where Mangolan type is dominant. Most of the tribes earn their livelihood , by cultivating & working as agricultural & daily wage labourers.

The statutory list of schedule tribes and Schedule castes are notified in pursuance of articles 341 and 342 of the constitution of India . The list of schedule tribes was notified for the first time under constitution order , 1950. The list of Scheduled tribes has been modified or amended or supplemented from time to time . On the recognition of the states , the schedule tribes list (modification) order came into force from 29 Oct , 1956. There after , a few individuals states also came in to force .

The proportion of the scheduled Tribe population to that of the total population in India was 6.82 per cent according to 1971 census. It slightly went upto 7.76 percent in 1981.

Among all the states of India, Mizoram occupies the first place having 93.55 per cent of Tribal population . It is followed by Nagaland whose percentage of Tribal population is 83.99 per

cent. Among the union territories of Dadra and Nagar Haveli (78.82%) Lakshadweep (93.82%) which are the predominantly populated by tribals.

The Tribe

A "Tribe" is defined in various ways by the sociologists and anthropologists . The meaning of the tribe according to the Oxford dictionary is 'any primitive or barbarous people under a chief . The definition of the tribe given in Notes and queries in Anthropology (fifth edition ,P-54) , lays a emphasis on a common language and a sense of solidarity .

However , the distinction between the tribals and the non tribals is vague in several ways . Except a few, there is little difference in economic life between them and their neighbouring communities. D.N. Majumdar (1961:367) emphasises the geographical factor and the endogamous nature of the tribe . According to him, "a tribe is a collection of families or group of families bearing a common name , members of which occupy the same territory , speak the language and observe certain taboos regarding marriage system, profession or occupation and have developed a well assessed system of reciprocity and mutuality of obligations. A tribe is ordinarily an endogamous unit, the members of which continue their marriage within the tribe'.

The constitution of India envisages that "the state shall promote with special care the educational

and economic interests of the weaker sections of the people and in particular, of the scheduled tribes and the scheduled castes and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation. After Independence the constitution has given the tribes a number of safeguards considering them to be the weaker sections of the population. A period of ten years was set initially to achieve the goal but as the problem was deep-rooted and many faceted, a single decade was found to persist through decades. Nevertheless, good beginning has been made, to guard the tribal interest which reflects the sense of responsibility of Indian People towards their bretheren.

Constitution and the Tribals :

A number of Articles of the India Constitution provide proper safeguards for the tribal people. Though the prohibition of discrimination on ground as religion, race, caste, sex or place of birth (Article-15), equality of opportunity in matters of public employment (Article-16), abolition of untouchability (Article-17), prohibition of traffic in human beings and forced labour (Article-23), securing a social order of the promotion of the welfare of the people (Article-38), and protection of interests of minorities (Article-27), are general nature, they still incorporate in themselves which are directly related to the tribal safeguards offer them promotion in respect of education and economy (Article-46), other special provisions, like the appointment as Ministers to look after the tribal interest exclusively (Article-164), special administration of Scheduled Areas and Tribal areas (Article-244), grants from the union to certain states (Article-275), reservation of seats for Scheduled Tribes in the House of people (Article-330) and in the legislative assemblies of states (Article-332), and in reservation of seats and special representation (Article-335), provision for special officers for them (Article-338), control of the centre over the administration of Scheduled Areas and the Welfare of Scheduled Tribes (Articles-339) and special provision for

Nagaland (Article-371(a)) Article-342) of the constitution is on the Scheduled Tribes themselves.

At present, there are a variety of Rural Development programmes such as Small Farmers Development Agency (SFDA), Drought Prone Area Programme (DPAP), Anthyodaya National Rural Employment Programmes (NREP), Integrated Tribal Development Agencies (ITDA), Modified Area Development Approach (MADA), the Minimum Needs Programme (MNP), etc., in the country which are serving to better the economic status of weaker sections in the rural tribal areas. With a view of intensify the rural development, the Government of India launched on additional programme called Integrated Rural Development Programme (IRDP) during 1978-79. This programme which is based on the experience of the community development, is being implemented in selected blocks in the country in addition to the above mentioned programme. Further, this IRDP is a beneficiary oriented programme aimed at providing full employment and a better standard of living through productive programmes within a definite time frame. Under this the families of small and marginal farmers having holdings of in economic size are helped to become economically viable and selfsufficient by supplementary, their income through subsidry occupations. Besides, the landless labourers, rural artisans and craftsmen are also helped by suitable programmes with emphasis on the utilisation of local resources.

The year 1950 was a landmark when the constitution came into force and the Planning Commission was set up to prepare Five Year Plans. A special programme for the development of drought-prone areas was introduced in the mid-70s and a programme of development of desert areas in the late 70s. Food for work programme was started in 1977 to provide a opportunities of work for the rural poor, particularly in slack employment periods of the year, which would at the same time create durable community assets. This programmes was redesigned as National Rural

Employment Programme (NREP) in October, 1980, with a view to removing regional disparities, particularly in less endowed for disadvantaged areas like the hill and tribal areas special sub-plans of development were introduced. A minimum-needs programme was designed to secure the rural areas within a reasonable time and frame certain basic amenities in the field of education, health, drinking water, electrification, roads and house-sites. Special financial concessions, credit on softer terms and subsidies have also been made available to underdeveloped areas to attract increased agro-industrial investment.

The National Scheme of Training or Rural Youth for self-employment (TRYSEM) was initiated in 1979, with the principal objective of removing unemployment among the rural youth. The Council for Advancement of Rural Technology (CART) has been set up act as a model point

for the transfer of appropriate technology after its development to all the villages of the country. To provide more employment opportunities for the rural/tribal landless, an anti-poverty programme called Rural Landless Employment Guarentee Programme (RLEGP) was launched on 15th August,1983.

REREFENCES :

1. Verma, G.P., "Caste Reservation in India" University of Allahabad, Chugh Publications, 1980.
2. Vidyarathi, L.P., "Tribal Development and its Administration" Concept Publishing Company, New Delhi, 1981.

"We exist to help tribal people's protect their rights,the simplest unarguable rights of all people-----and,moreover to support their rights to determine,themselves their own future and that of their children - tribal self determination"

-Corry(1979) for servival International.

ECONOMIC CONDITIONS OF TRIBAL FARMERS OF VENGAON VILLAGE (RAIGAD DISTRICT)

A.A. Rane ●

R.D. Khodaskar ●●

INTRODUCTION :

Raigad district is a part of Konkan region of Maharashtra State. The district consists several hills of Sahyadri. Tribal people locally known as Katkaris live in this hilly area which is officially known as tribal zone. Most of the villages consist tribal hamlets having 50 to 100 families. The Katkaris are socially backward and economically poor community. It will be considerable importance to know about their social and economic status in society. Hence, 20 Katkari families of Vengaon village were selected for detailed case studies. Efforts are made in this paper to explain the socio-economic status of tribal community and suggested some measures for their upliftment.

DATA :

Data were collected from randomly selected 20 families in which 13 were farmers and 7 were labourers. Data were collected during the month of May 92. Information were collected through personal interviews using interview selection & participant observation. Information regarding asset position, income, education, employment, etc. were collected.

LOCATION OF VENGAON VILLAGE :

Vengaon village is located to the east of Karjat town and Karjat is situated on railway line

which joins Bombay and Pune, it is equidistant from Bombay and Pune. Tribal houses are a part of Vengaon village about 80 families live in huts made up of teak wood sticks thatched roofs. These 80 huts as a hamlet, are locally known as Katkariwadi.

RESULTS :

Data were analysed and results are presented in table 1 to 4. Out of 20, 13 tribals were having land and hence they are termed as tribal farmers where as remaining 7 were earning money for their livelihood mainly by working as agricultural labourers, by selling fruits, grass, fire-wood from nearby forests. Few of them were getting employment on brick-making business etc.

SIZE OF HOLDING :

Average size of holding of tribal farmers was 0.7 ha. which was inadequate to sustain the tribal family. Hence, these farmers were also working as agricultural labourers and engaged in traditional subsidiary occupations like selling fruits, grass and fire-wood.

40 ● Teacher fellow on deputation from Konkan Krishi Vidyapeeth, Dapoli (Ratnagiri) at Gokhale Institute of Economics, Pune-4 ●● Field Inspector, Gokhale Institute of Economics, Pune - 4

TABLE - 1

Size of Holding and Size of Family of Tribal Farmers and Labourers (1991-92)

S.No.	Category	Average size of holding			Average size of family (adult units)
		Own (ha)	OnRent (ha)	Total (ha)	
1	Tribal farmers	0.41	0.29	0.70	4.43
2	Tribal labourers	-	-	-	3.85

1 Child below 15 years of age = 0.5 adult unit.

It is observed from table 1, than an average size of holding of tribal farmers was 0.7 ha. Out of this 0.7 ha, owned land was 0.41 ha. and average land taken on rent was 0.29ha. Out of 13 tribal farmers 9 farmers use to grow only one rice crop in a year and 4 farmers had kept their land fallow. In addition to their traditional occupations such as selling fruits, grass and fire-wood or working as a agricultural labour, few farmers showed entrepreneurship and had taken land on rental basis, this is a good sign. One farmer narrated an interesting story. He was interested in a bullock pair from the bank but the Bank officials said as he did not own land they were unable to sanction him bullock pair, then he accepted buffalo, he sold the buffalo and purchased bullock pair and continued farming by taking land on rental basis. In such cases bank officials must judge the interest and evaluate the past performance of tribal farmers and then should decide the loan cases. If the tribal farmer possessed skill and interest in farm-

ing there is no point in granting him loan for the purpose in which he is not interested. The level of education is certainly improving in rural areas and educated village youth do not want to work in fields, they prefer jobs in industries under such circumstances, there are fair chances for tribals to go for rice cultivation by taking land on rental basis.

Size Of Family :

It is observed from table 1 that size of family a tribal farmer was 4.43 where as of tribal labourer it was 3.85. As soon as tribal youth start earning his livelihood, he gets married and lives seperately. Where as in case of a tribal farmer old parents, younger child are the family members. Hence size of family of a tribal farmer is little bigger than a tribal labourer.

TABLE 2
Asset Position of Tribal Farmers and Tribal Labourers (1991-92)

Sr. No.	Items	Average present value of assets of tribal farmers (Rs.)	Average present value of assets of tribal labourers (Rs.)
1.	Tools and Implements	372.69	--
2.	Bullock Pair	1153.85	--
3.	Bullock-cart	153.85	--
4.	Cows	230.77	--
5.	Calves	76.92	--
6.	Poultry Birds	41.92	50.00
7.	Goats	1261.54	1728.57
8.	Bicycle	153.85	--
9.	Value of land	5096.00	--
		8541.54	1778.57

It is observed from Table 2 that the average market value of land was Rs.5096, average total value of tools , implements, bullock pair , bullock cart, bicycle was Rs. 1834 and average total value of cows, calves, poultry birds and goats was Rs. 1611.15 . Thus, total value of assets was 8541.54. This clearly indicates that major asset is land but value of capital goods required for undertaking crop cultivation effectively is very low. Thus, capital is a constraint in undertaking crop cultivation effectively. This results in low yields and poor income from farming which is seen from table 3.

Similarly , value of assets required for undertaking subsidiary occupations like dairy and poultry is also low which results in poor income from subsidiary occupations. Thus, farming, subsidiary occupations like diary and poultry are not sufficient to maintain a family. Hence, these tribal farmers required to follow their traditional occupation of selling fire-wood, grasses, fruits etc. They are also agricultural wage earners.

Asset Position Of Tribal Labourers :

It is observed from table 2 that tribal labourers possess few poultry birds and goats. These goats they have got with the help of bank loans. They get 50 per cent subsidy for this loan. However, average total value of this is only Rs.1,778.57 which is a meagre amount and hence income earned from this subsidiary occupations is also low which is presented in table 3. only good point in this is that these landless tribal labourers are getting benefit of bank loans to some extent. Before this loan facilities they were depending upon wage earning and on income from selling fruits, grass and fire wood. Now this is some addition to their traditional income. This has to be increased further so as to improve the income of tribal labourers.

Average Income of Tribal Farmers:

Table 3

Average Income Earned by Tribal Farmers and Tribal Labourers (1991-92)

S. No.	Items	Average income of tribal farmers (Rs.)	Average income of tribal labourers (Rs.)
1.	Agriculture	2042.31	--
2.	Wages	4100.00	5022.85
3.	Service	1107.69	--
4.	Subsidiary Occupation	3860.00	4341.43
5.	Per year total family income	11110.00	9364.28
6.	Per month family income	925.80	780.36
7.	Per Capita income Monthly	209.00	202.69

It is observed from table 3 that major source of income for tribal farmer is wage and income from traditional subsidiary farmer is wage earning and income from traditional subsidiary occupations which include selling fruits, fire wood and grasses. They also get a income of Rs.2042.31 from farming . Average yield obtained by tribal farmers was 10 Q/ha. , indicating there by low level of yields and hence the low income from farming. Thus, per year an average income from all sources was Rs. 11,110 and monthly income was Rs. 925. The per capita monthly income was Rs.209. Within this amount some how they are able to manage their food, clothings and shelter needs. Their standard of living is very low. They can not afford to send their children to school. As soon as a child attains the age of 14 to 15, parents ask child to

start earning by working as a farm labourer. Thus, because of poverty no higher education is possible for them and hence because of less education they are not able to take advantage of reservation of jobs in various departments of government.

Average Income of Tribal Labourers :

Tribal labourers are mainly agricultural wage earners. Very few get employment in brick making business etc. Another source of income is income from subsidiary occupations such as selling fruits which are collected from forests, selling grasses, fire-wood etc. Total average annual income of tribal labourers family was Rs.9364.28 and monthly income was Rs.780.36. The per capita income works out to be Rs. 202.69. Thus, per capita monthly income of tribal farmers and tribal labourers are more or less similar. Though, they have low income, it is learnt from personal interviews that no body remained hungry without food on a single day of the year. It is understood from respondents that they get essential commodities on credit from local retail traders. As well as money and food grains are available on credit from local well to do farmers, when they are not able to earn anything. They repay it when they will earn in future. They work in fields of well to do farmers at the time of transplanting or harvesting of paddy and repay the loan taken earlier. Thus, with the help of consumption credit provided by local retail traders and by well to do farmers, they can pass difficult time easily.

Bank Loans :

It is observed from Table 4 that out of 20 selected tribal families, 18 had obtained loan either for bullock pair or for goats. They get 50% subsidy and are required to pay only 50% of the amount. However, it was learnt that the tribals do not care for repayment hence in future they become defaulters. Under such circumstances, bank officials or voluntary agencies should educate them credit management. So that they can take advan-

tage of bank loans on long term basis. Few tribals also have got houses free of cost under Govt. housing scheme for tribals.

Table 4
Bank Loans taken by tribal farmers and tribal labourers

Sr. Items	Tribal farmers		Tribal labourers	
	No. of farmers (benifited)	Average	No. of labourers (benifited)	Average
1. Bullock Pair	3	5000.00	--	--
2. Bullock Cart	1	2000.00	--	--
3. Goat	8	3500.00	--	3500.00

Reasons for Low Income :

(i) Low literacy percentage among tribal youth become a barrier for getting better jobs in Govt. organizations.

(ii) Tribal farmers do not possess sufficient capital which is essential for modern farming and for subsidiary occupations like dairy and poultry.

(iii) Employment throughout the year is not available.

Suggestions for Upliftment of Tribals :

(1) Sufficient number of scholarship schemes have to be provided to poor tribal students even for primary education so that it will be a strong incentive for them to complete their primary and secondary education instead of becoming agricultural wage earners during childhood. Scholarship for

higher education will enable them to complete their graduate level education easily. After completing higher education, sufficient number of tribal youths can take advantage of jobs reservations.

(2) Availability of loans for purchasing goats, milk animals, bullock pairs is a successful effort of the Govt. of Maharashtra to uplift the tribals in this area but in few cases, tribals have been found to sell goats and other cattle. Hence, strictly supervised credit facilities should be implemented. Similarly, along with credit facilities, some training to farmers in modern rice cultivation technology in dairy and poultry management will be fruitful.

(3) Employment Guarantee Scheme may be continued throughout the year in tribal zone, so that tribals can get employment throughout the year.

(4) Voluntary agencies should come forward

for providing them social and health care education.

REFERENCES :

1. A.A. Rane (1982) 'Problems of Tribal people' Khat Kamdhenu, July 82, Poona Page 15.
2. A.A. Rane (1981). Higher prices for farm product and removal of poverty, Rural India, December 81 issue, Bombay.
3. A.A.Rane, (1981) 'Poverty and irrigation, productivity July- September issue 1981, Page -77.
4. Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training Institute, Vol. XII, No. II, Sept. 1990, Maharashtra State, Pune - 411 001.
5. V.M. Dandekar and N. Rath 'Poverty in India' (Book).

"The new is not necessarily better than the old. True development should be an essay in conserving what needs to be conserved, adopting what deserves to be adopted, and rejecting what deserves to be rejected ."

-Rajiv Gandhi

आदिवासींची संजीवनी - त्रिफला

प्रा.डॉ.सी. रेखा न. जैन●

भारतीय संस्कृतीचा वनौषधी हा एक अविभाज्य घटक आहे. जगभरच्या वैदिक शास्त्रात सर्वात पुरातन वैदिकशास्त्र म्हणून आयुर्वेद शास्त्र ओळखले जाते. अशा श्रेष्ठ भारतीय वैदिक शास्त्राच्या चिकित्सेचा पाया वनौषधीवर आधारित आहे आणि या वनौषधीच्या प्रत्यक्ष अनुभवाची 'प्रयोगशाळा' म्हणजे आदिवासी जनजीवन आहे. या आदिवासींना कितीतरी वनौषधींचे उपयोग प्रत्यक्ष जीवनात रोगावर, आजारावर कसे करायचे हे माहित आहे. मात्र त्या मागचे शास्त्र त्यांना माहित नाही. म्हणून दोन्ही ज्ञानांचा समन्वय होण्याची आवश्यकता आहे. त्या दृष्टीकोनातून त्यांच्या रोजच्या जीवनात वापरात येत असणा-या 'त्रिफला' किंवा 'हिरडा' Terminalia chebula बेहडा Terminalia bellerica आवळा Emblica officinalis या तीन वनस्पतींची शास्त्रीय माहिती, रोगप्रतिबंधक (Preventive) आणी रोगनाशक असे विविध उपयोग हे प्रस्तुत लेखाचे प्रयोजन आहे.

हिरडा :- (हरीतकी)-Terminalia chebula:-

'यस्य माता गृहे नास्ति तस्य माता हरीतकी'

हे वचन हिरड्याचे निरनिराळे उपयोग पाहिल्यानंतर सत्य असल्याची प्रचिती आल्याशिवाय राहत नाही.

ठळक स्वरूप :-

याचा मोठा वृक्ष असतो. २५ ते ३० मीटर उंचीचे हे वृक्ष असतात. याचे लाकूड घट्ट, कठीण असते. पाने

१० ते ३० सें. मी. लांब टोकेरी, ६ ते ८ शिरा असणारी असतात. फुले लहान देठाची पांढरी अथवा पिवळी उग्रवास येणारी असतात. फळे ३ ते ६ सें. मी. लांबीची ओली असताना हिरव्या रंगाची पण पक्क फळ पिवळट, धूसर रंगाचे असते. प्रत्येक फळात एक 'बी' असते.

ठळक प्रकार :-

हिरड्याचे त्याच्या आकारावरून आणि उत्पत्ती स्थानाप्रमाणे ग्रंथात सात प्रकार सांगितलेले आहेत. व्यवहारात मात्र १. बाळ हिरडा २. चांभारी किंवा रंगारी हिरडा ३. सुखारी हिरडा. असे तीन प्रकार मिळतात. बाळ हिरडा म्हणजे फळात 'बी' जमण्यापूर्वीच झाडावरून आपोआप गळून पडलेले बारीक फळ किंवा कोवळे खुडून ते वाळवतात. २. रंगारी हिरडा म्हणजे मध्यम वाढलेली फळे विशेषतः रंग तयार करण्यासाठी वापरतात. सुखारी हिरडे ही काळपट, मोठी पक्क फळे असतात. औषधामध्ये विशेषतः फळांचा उपयोग केला जातो.

ठळक गुणधर्म :-

रस - कषाय (तुरट) रस मुख्य असून मधुरादि, पाच रस असतात. वीर्य - उष्ण असून विपाक मधूर असतो. त्यामुळे शरीरातील तिन्हीदोषहर आहे.

ठळक विविध औषधी उपयोग :-

१. श्वास व उचकी लागल्यास हिरडा आणि सुंटेचे

- चूर्ण गरम पाण्याबरोबर घ्यावे.
२. आम्लपित्तावर Hyper Acidity हिरडयाचे चूर्ण मनुका आणि साखरेबरोबर घ्यावे.
  ३. अजीर्ण झाले असता सुखारी हिरडा व सुंठीचे चूर्ण गुळात कालवून घ्यावे.
  ४. पोटात दुखत असेल तर हिरडयाचे चूर्ण तूप आणि गूळ घालून घ्यावे.
  ५. विरेचनासाठी त्रिफलाचूर्ण अथवा हिरडा चूर्ण गरम पाण्याबरोबर घ्यावे.
  ६. दमा (श्वास) खोकला (कास) याकरीता हिरडा व बेहडा यांचे समभाग चूर्ण मधाबरोबर घ्यावे.
  ७. भूक चांगली लागत नसेल तर बाळहिरडे चावून खावेत. अग्निदिपन होऊन भूक चांगली लागते.
  ८. मधुमेहात हिरडयाच्या काढ्यात हळद चूर्ण आणि मध घालून ते मिश्रण रुणास नियमित देत जावे.
  ९. मूत्रदाह, मूत्राशमरी, सकष्ट मूत्रप्रवृत्ती अशा तक्रारी असतील तर हिरडा, गोखरू, पाषाणभेद यांचा काढा करून मधाबरोबर घेतल्यास या तक्रारी कमी होतात.
  १०. वयः स्थापन, रसायन - हिरडा - चूर्ण किंवा हरीतकी तारुण्य रक्षण करते, असे म्हटले आहे. म्हणजे वय परत्वे मांस - धातूची झीज होऊन त्वचेला वळ्या पडू लागतात. बलक्षय होतो. हरीतकी नियमित घेतल्यामुळे मांस, बल यांची वृद्धी होते. शरीरातील सर्व धातू इंद्रिये यांचे शोधन व प्रसादन करून शरीराचे तारुण्य टिकविते. याकरीता रसायन म्हणून हिरडा चूर्ण निरनिराळ्या ऋतुमध्ये वेगवेगळ्या अनुपानाबरोबर सेवन करण्यास सांगितली आहे. जसे - १. वर्षाऋतु सैंधवाबरोबर २. शरद - शर्करा ३. हेमंत- सुंठ ४. शिशिर - पिप्पली (पिंपळी) ५. वसंत - मध ६. ग्रीष्म- गुळाबरोबर या पध्दतीने घ्यावे.

याखेरीज हिरडयाचे चूर्ण तूपात भाजून नियमित सेवन करावे व भोजनात धृताचा भरपूर वापर केल्याने

शरीर बलवान होऊन मनुष्य दिर्घायुषी होतो. याकरीता वाग्भटाचे (आयुर्वेदशास्त्राचे ग्रंथकार) खालील वचन प्रसिद्ध आहे.

‘हरीतकी सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो धृतं व्यच अवैत चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत कृतं साधू यथाकृतशो॥’

अ.ह.३.-३९/१४८

बेहडा :- (Terminalia belerica):-

ठळक स्वरूप :- २० ते २६ मीटर उंचीचे वृक्ष असतात. खोड कठीण सरळ असते. पाने वडाच्या पानाप्रमाणे ८ ते १६ सें. मी. लांब व रुंद असतात. फुले पांढऱ्या किंवा पिवळटसर वर्णाची असतात. ही साधारण ‘मे’ महिन्यात येतात आणि एका वर्षात फळे पक्क होतात. औषधांमध्ये फळांचा उपयोग करतात. फळे तुरट रसाची असतात. त्यामुळे कफ आणि पित्त दोषनाशक म्हणून त्याचा चांगला उपयोग होतो. त्याचे औषधी उपयोग खालीलप्रमाणे आहेत.

१. खोकला आणि धाप लागणे याकरीता बेहड्याचे चूर्ण मधाबरोबर घ्यावे.
२. विरेचना साठी त्रिफला चूर्ण वापरतात. त्यामध्ये बेहडा वापरतात.
३. तुरट रसामुळे रक्त स्तंभक म्हणून रक्तस्त्राव होत असेल, थुंकीतून रक्त पडत असेल तर चांगला उपयोग होतो.
४. फळातील बीजमज्ज्या मादक असून अनिद्रेसारखी तक्रार असेल तर चांगला उपयोग होतो.
५. सूज आणि स्थानिक वेदना असेल तर फळांचा लेप करावा किंवा बीजाचे तेल लावावे. हे तेल केश्य म्हणून केस काळे करण्यासाठीही वापरतात.

६. वारंवार सर्दी, पडसे, खोकला, आवाज बदलला (स्वरभंग) अशा तक्रारी करीता बेहडा चूर्ण गरम पाणी अथवा मधाबरोबर देतात. म्हणूनच "सर्वेषु श्वास कासेषु केवळं वा विभितकम्" असे म्हटले आहे.

आवळा :- आमलकी(Embllica officinalis)

ठळक स्वरूप :- ८ ते १० मीटर उंचीचे मध्यम आकाराचे वृक्ष असतात. पाने बारीक, पातळ चिंचेच्या पानाप्रमाणे दिसणारी असतात. फळे गोलाकार १ ते २.५ सें मी. व्यासाचे भरपूर गर असलेले कच्चे असताना हिरवट पिवळे पिकल्यानंतर तांबूस पिवळे दिसणारे, फळावर सहा धारा असलेले असे असते. बीज कठीण सहभाग असणारे असते. टपोरे आवळे ५० ते ६० ग्रॅम वजनाचेही असू शकतात. औषधोपचारसाठी तांबूस पिवळे असणारे पक्क फळच वापरतात.

ठळक गुणधर्म :- खारट रसा खेरीज सर्व रस मधूर, अम्ल, कडू, तुरट, तिखट आवळ्यात असतात. मात्र अम्लरस मुख्य असतो. अम्ल रसामुळे शरिरातील वातदोषाचे शमन होते. मधुर शीत गुणामुळे पित्ताचे शमन होते.रुक्ष व तुरट रसामुळे कफ दोषाचे शमन होते. त्यामुळे 'आवळा'हा बहुगुणी, तारुण्य टिकविणारा, रसायन म्हणून उपयुक्त समजला जातो. त्यांचे रोजच्या जीवनातील औषधी उपयोग खालीलप्रमाणे आहेत.

१. अम्लपित्ताचा त्रास असेल तर मोरावळा दिल्याने पित्तशमन होऊन शरीरपुष्टी होते.

२. अम्लपित्तात ताज्या आवळ्याचा रस जिऱ्याचे चूर्ण खडीसाखरेबरोबर घ्यावा.

३. श्वास लागणे, उचकी लागणे याकरिता आवळ्याचा रस मध आणि पिंपळीबरोबर घ्यावा.

४. सकष्ट मूत्र प्रवृत्ती होत असेल तर रोज आवळ्याचा रस आणि उसाचा रस एकत्र करून घ्यावा.

५. मधुमेहावर आवळ्याचा रस, हळदचूर्ण मधाबरोबर घ्यावे.

६. आवळ्याचा रस आणि तूप एकत्र करून घेतल्यास स्वास्थ्य टिकून राहते.

७. च्यवनप्राश, धात्रीलेह, मोरावळा, ब्राम्हरसायन, हे आवळ्यातून बनविलेले कल्प पित्त शामक आणि पौष्टिक असतात.

८. आवळे उन्हात वाळवून आवळकाठी तयार करतात. तिचेही विविध उपयोग सांगितले आहेत.

हिरडा, बेहडा आणि आवळा (सुकीमुळे) हे समभाग घेऊन एकत्र करून 'त्रिफला'चूर्ण तयार करतात.

या त्रिफला चूर्णाचे स्वास्थ्य रक्षणाकरिता (Prevention)आणि रोग बरे करण्याकरिता बरेच उपयोग सांगितले आहेत ते असे.

१. त्रिफला चूर्ण गरम पाण्याबरोबर घेतल्यामुळे मलावरोध(Constipation) कमी होऊन मलप्रवृत्ती साफ होते.

२. त्रिफला चूर्णामुळे शरीरातील क्लेद व कफ कमी होतो म्हणून 'चक्षुष्य' डोळ्याला बल देणारे म्हणून वापरतात.

३. कफ, मेदाचे लेखन व शोधन करित असल्यामुळे स्थौल्य कमी करण्यासाठी उपयोग होतो.

४. प्रमेह असेल तर क्लेद आणि कफ कमी होत असल्यामुळे नियमित घेतल्यास प्रमेह कमी होतो.

५. रक्त दुष्टी कमी करण्यासाठी वापरतात.

६. अरुची, अन्न पचन नसेल, मलावष्टंभ , रक्तविकार, नेत्रविकार, स्थूलय या सर्व तक्रारीसाठी उपयुक्त आहे.

त्रिफला, विरेचनाने संशोधन व रसविपाक वीर्य आणि शारीरगुणांनी संशमन करणारा असल्यामुळे हा एक अनेक रोगांवर उपयुक्त योग मानला आहे. साधारणपणे

१ ते ३ ग्रॅम इतके चूर्ण गरमपाणी, तूप अथवा मधाबरोबर घेणे आवश्यक असते. व्याधीप्रमाणे अनुपान बदलावे लागते.

अशाप्रकारची शास्त्रीय माहिती जरी आदिवासींना नसली तरी अनुभवाने आदिवासी जन-जीवनात या औषधीचा वापर करण्याचा प्रघात आहे. त्यामुळे हिरडा, बेहडा, आवळा यासारख्या वनौषधीचा वापर केवळ आदिवासींनाच नव्हे तर आपल्या सारख्या सर्वांनाच 'आरोग्य रक्षण' आणि 'व्याधी हरण' याकरिता संजिवनी सारखा होऊ शकेल.

आदिवासी विकास : एक संकल्पना

डॉ. सौ. ऋचा घाटे●

प्रस्तावना :

सर्वसाधारणपणे आदिवासीविषयी प्रामुख्याने दोन प्रकारचे अभ्यास झालेले आढळतात. एक, त्यांचा सांस्कृतिक पैलू विषयक तर दुसरा, आर्थिक पैलू विषयक. संस्कृतीचा अभ्यास करतांना आदिवासी बोली भाषा, हस्तकला, नृत्य, पेहराव, चालीरिती, दागिने, वनौषधी इ. विषय मांडले जातात. आर्थिक अभ्यास शेतीची पध्दती, जमिनीवरचे हक्क, गौण वनोपजाचा वापर इत्यादी संबंधी असतात. पण जेव्हा आदिवासींच्या विकासासंबंधी बोलले जाते तेव्हा प्रामुख्याने 'आर्थिक विकास' अभिप्रेत असतो. आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाविषयी सामान्यतः कौतुक केले जाते पण आर्थिक दृष्ट्या मात्र आदिवासी अतिशय मागासलेले आहेत व त्यांचा विकास झालाच पाहिजे असाच सूर असतो.

मानववंशअभ्यासकांच्या मते ह्या दोन पैलूंचा स्वतंत्रपणे विचार करणेच चूक आहे. कारण हे दोन्ही पैलू परस्परांवर अवलंबून असून, एकाला सोडून दुसऱ्याचा विचार करणे म्हणजे एकांगी, अपूर्ण दृष्टीकोन असणे होय. प्रामुख्याने वनात राहणाऱ्या आदिवासींच्या आर्थिक विकासाची योजना वनांचा न्हास न थांबवता सफल होऊच शकत नाही. अशा योजना फक्त कागदावर राहतात हेच कारण आहे की सरकारच्या आदिवासी विकासासंबंधीची शेकडो योजना राबविल्या जात असूनही आदिवासींचा विकास झाला असे म्हणता येत नाही.

एकांगी दृष्टीकोन :

आपण जेव्हा एका समूहाला 'आदिवासी' असे संबोधतो तेव्हा हे मान्य करतो की भूमिवर मूळ रहिवासी म्हणजे आदिवासी. 'वनवासी' शब्दावरूनही ध्वनीत होणारा अर्थ म्हणजे हा जनसमूह इतरांपेक्षा अधिक प्रत्यक्षपणे निसर्गावर किंवा वनांवर अवलंबून आहे. अशा ह्या आदिवासांच्या विकासाची कल्पना प्रामुख्याने त्यांच्या व आपल्या जीवनमूल्यातील भेदामुळे निर्माण झाली आहे. निसर्गापासून दूर झालेल्या व औद्योगिकीकरणाने माध्यमाने आर्थिक दृष्ट्या प्रगत झालेल्या मनुष्याच्या संस्कृतीत आर्थिक विकासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. म्हणूनच 'विकास' म्हणजेच 'आर्थिक विकास' हे समीकरण तयार झाले आहे. असा दृष्टीकोन ग्राह्य ठरल्यामुळे आदिवासी मागासलेले ठरले आणि त्यांच्या विकासासाठी मोठ्या पातळीवर विविध योजना आखण्यात आल्या. सध्या राज्यस्तरावर साधारण ३०० योजना राबविण्यात येतात. ह्या योजना राबविण्यासाठी फार मोठी यंत्रणा आहे. पण त्या त्या योजनांमागील प्रमुख हेतू सफल झाल्याचे दिसून येत नाही. ह्याला लाभार्थीचे अज्ञान, निरक्षरता, अंमलबजावणीतील प्रचंड भ्रष्टाचार, योजनाकारांची दिशाहीनता, लोकांच्या सहभागाचा अभाव, लालफितीचे राजकारण, लोकप्रतिनिधी व नोकरशाही मधील राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव अशी असंख्ये कारणे आहेत. पण प्रमुख कारण म्हणजे यातील एकही योजना आदिवासींकडून, पाडयापाडयाच्या, वाडीवाडीच्या, वस्तीवस्तीच्या ठरावातून पुढे आलेली नाही. या सर्व

योजना बाजार अवस्थेतून विकसित झालेल्या व्यक्ती केंद्रित विकासाचा ग्राह्य मानणाऱ्या पाश्चिमात्य देशातल्या अर्थ व्यवस्थेच्या मूल्यांचा आधार समजून तयार झाल्या आहेत. आदिवासींचा दृष्टिकोन मूलतः 'सामुदायिक' आहे. म्हणून त्यांच्या विकासाच्या योजनाही आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या योजना हव्यात, व्यक्ती केंद्रित नकोत.

मग आदिवासींच्या विकासाचा विचार करताना आर्थिक विकासाचा विचार नको का ? असे निश्चितच म्हणता येणार नाही कारण आर्थिक विकास हा सर्वांगीण विकासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. परंतु अशा योजना आखताना आदिवासींचा तत्संबंधी दृष्टिकोन, त्यांना काय हवय, त्यांच्या विकासाच्या कल्पना काय आहेत हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे, नाहीतर आदिवासींच्या विकासाच्या नावाखाली त्यांना जर्सी गाय देणे, पंपसेट पुरविणे मग त्यांना त्याचा उपयोग करता येवो अथवा न येवो, अशा योजना तयार होतात.

सर्वसमावेशक विकास :

काही अभ्यासकांचे असे म्हणणे आहे की जर आदिवासी आहेत त्या स्थितीत समाधानी असतील तर त्यांना त्याच स्थितीत राहू द्यावे. ते आपल्यासाठी 'मानवांच्या' अभ्यासासाठी एक प्रयोगशाळा म्हणूनही उपयोगात आणता येतील आणि त्यांची विकासासंबंधीची काही तक्रार नाही. ह्या उलट काही शास्त्रज्ञ असला स्वार्थी दृष्टिकोन पूर्णतः अमान्य करतात. त्यांच्या मते सुरुवाताला आदिवासींकडून विकास योजनांना प्रतिकार जरी झाला तरी त्यांच्या विकासाचे प्रयत्न अवश्य व्हावे. जसे सुरवातीला शाळेत न जाऊ इच्छिणाऱ्या लहान मुलाला त्याच्या भविष्याचा विचार करून जबरदस्तीने शिकविले जाते, तसेच जडत्वामुळे विकासाचा विरोध करणाऱ्या आदिवासींवर काही प्रमाणात जोर जबरदस्ती करावीच लागेल, फक्त त्यांच्या विकासाचा विचार

सर्वांगीण, परिपूर्ण, सर्वसमावेशक असावा. सध्या राबविल्या जाणाऱ्या जवळ जवळ सर्वच योजना, जमिनी गेलेल्यांना जमिनी मिळविण्याचा कायदा घ्या. जंगल बुडाले ? सामाजिक वनीकरण करा, बकऱ्या घ्या, कोंबड्या घ्या....!, 'ह्या स्वरूपाच्या आहेत.' आदिवासींचा विकास झाला पाहिजे, त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामिल करून घेतले पाहिजे, अशी घोषवाक्ये नेहमीच ऐकू येतात पण तसे प्रत्यक्षात घडल्याचे मात्र दिसून येत नाही. कारण आदिवासींच्या विकासाचे प्रयत्न सहज गतीने न होता सारखे झपाट्याने करण्यात येत आहेत. कारण त्यांना समाजाच्या प्रमुख प्रवाहात आणण्यासाठी आवश्यक वेळ द्यायला आपण तयार नाही त्यामुळे आपण तयार केलेल्या विकास योजना आदिवासींना त्यांच्या संस्कृतीपासून उपटून टाकत आहेत.

विकासाचे आधार :

ह्या पार्श्वभूमीवर आदिवासी विकास योजनांसाठी तीन प्रमुखपायाभूत आधार सुचविण्यात येत आहेत शिक्षण, स्वास्थ्य व वनांवरचे त्यांचे नैसर्गिक हक्क.

समर्पक शिक्षण :

आदिवासींना देण्यात येणारे शिक्षण त्यांना बाहेरच्या प्रगत जीवनाशी जोडणारे असावे. आदिवासी समाजाला आपले आर्थिक व्यवहार समजत नाही. आपले गणित, मोजमाप, वजन ह्यांचे ज्ञान त्यांना नसते. विनिमय मूल्यांची कल्पना अवगत नसते. आदिवासींना नेहमीच प्रश्न पडतो की मीठासारखी इतकी आवश्यक वस्तू चारोळ्या सारख्या बिनकामाच्या वस्तूच्या बदल्यात कशी काय व्यापारी घेतो ? कारण प्रगत समाजात मुबलक व तुरळक(सिमित)प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या वस्तूंचे त्याला ज्ञान नसते. हाताची दहा बोटे ह्याच्या पुढच्या गणिताची त्याला कधी आवश्यकता भासलेली नसते, आणि हेच त्याच्या आर्थिक शोषणाला जबाबदार ठरते.

आदिवासींना सर्वप्रथम त्यांचे शोषण कसे केले जाते व ते कसे टाळता येते ह्याचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. आपल्या शिक्षण पध्दती व कल्पना त्यांच्यावर लादल्यामुळे सध्याचा सुशिक्षित आदिवासी वर्ग पुनः त्यांच्यो समाजात परतून काम करायला अयोग्य ठरला आहे. अशा धोरणांमुळे आदिवासी युवक पाठय पुस्तकांचे प्रशिक्षण घेऊन आदिवासी समुदायापासून कायम दुरावले जाऊन, शहरातील सुशिक्षितांच्या बेकारीत भरच घालत आहेत.

तसेच आदिवासींच्या स्वास्थासाठी योजना आखतांना त्या आदिवासींच्या वनौषधीना पूरक असाव्यात, हे भान राखणे आवश्यक आहे. कृत्रिम(Synthetic) औषधापेक्षा नैसर्गिक औषधींचा वापर करून मगच आवश्यक तेवढ्या प्रमाणात आधुनिक औषधीशास्त्राचा वापर व्हायला हवा.

वनांवरचा नैसर्गिक अधिकार :

आदिवासींच्या विकासासाठी सर्वाधिक महत्त्वाची बाब म्हणजे त्यांचे जमिनीवरचे व वनांवरचे अधिकार. प्रगत मनुष्याच्या न संपणाऱ्या गरजा भागविण्यासाठी आधिकाआधिक नैसर्गिक संपत्तीचा वापर व -हास होत आहे. आपल्याला लाकूड , कागद, डिक व इतर वनातून मिळणा-या वस्तू हव्यात म्हणून आपण वनांवर आक्रमण केले . त्यातून प्रचंड वनसंपदा नाश पावली आणि एके काळी आवश्यक ते सर्व चारा, पाणी, फळ-फूल, कंदमुळे भरपूर प्रमाणात मिळत असणाऱ्या या आदिवासींवर क्मतरतेचे जे संकट ओढवले ते इतके वर्ष परंपरेने सूत्रपणे जतन केलेल्या नैसर्गिक संपत्तीवर अत्यंत प्रगत म्हणविल्या जाणाऱ्या समाजाने हक्क प्रस्थापित करायला सुरुवात केली. आतापर्यंतचा इतिहास आहे, की जेव्हां जेव्हां आदिवासींना त्यांच्या शोषणाची, त्यांच्यावरच्या अन्यायाची जाणीव झाली, तेव्हां तेव्हां असंतोष माजून संघर्ष निर्माण झाला आहे. हा संघर्ष जर

टाळायचा असेल आणि मानव समाजाची शांततापूर्ण उन्नती साधायची असेल तर आदिवासींचा वनांवरचा नैसर्गिक हक्क आपल्याला मान्य करावाच लागेल आणि आदिवासींचा विकास आणि वनांचा विकास ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत हे ही समजून घ्यावे लागेल. वनांच्या विकासाशी आदिवासींचा आर्थिक विकास निगडित असल्यामुळे वनविकासाच्या प्रत्येक टप्प्यात आदिवासींना सहभागी करणे आवश्यक आहे. जंगलातून लागणा-या प्रत्येक वस्तूचा पुरवठा जर आदिवासींच्या मार्फत होऊ लागला तर त्यांचा आर्थिक विकास व्हायला निश्चित मदत होईल. यादृष्टीने आदिवासी विकास महामंडळाचे काम अतिशय मोलाचे आहे.

ह्या उलट विकास योजना जर फक्त नैसर्गिक साधनांच्या वापरासाठीच तयार करण्यात आल्या, त्याच उद्देशाने आंतररचना वीज, रस्ता, पाणी इत्यादी पुरविण्यात आले आणि आदिवासींच्या श्रमात सुधारणा करण्यात आली नाही तर विकास योजनांचा आदिवासींना काहीही उपयोग व्हायचा नाही. बाहेरून व्यापारी वर्ग येईल, सर्व साधनांचा उपयोग करून घेईल आणि आदिवासींचे शोषणही करेल.

दृष्टीकोनातील बदल आवश्यक : -

शिक्षण, स्वास्थ्य व वनांवरचे आदिवासींचे नैसर्गिक हक्क ह्या तीन आधारावर आदिवासी विकास योजना जरी आखल्या तरी सर्वात मोठी अडचण योजना कार्यान्वित करण्याची आहे. एकंदरित अनुभव असा आहे की, बिगर सरकारी संस्था अधिक चांगले काम करतात. त्यांच्या आर्थिक अडचणी असूनही, त्यांच्याकडे काम करणारे हात कमी असूनही त्यांच्या कामाची गुणवत्ता सरकारी संस्थांच्या कामापेक्षा चांगली असते. ह्याचे एकमेव कारण म्हणजे कार्यकर्त्यांची सेवाभावना व आपल्या कार्यावरची निष्ठा, म्हणूनच सध्या सारख्या बिगर सरकारी संस्थांना नियोजनात सहभागी करण्यात येत आहे. तरीही सध्या

परिस्थितीत शासकीय योजना व शासकीय संस्थांना सर्वाधिक महत्त्व आहे, कारण ह्या संस्थांचे अत्यंत मोठ्या प्रमाणात आदिवासींपर्यंत पोहचू शकतात. आदिवासी क्षेत्रात शासकीय सेवेक फक्त उपजीविका कमावणारे न राहता व अशा क्षेत्रात काम करणे म्हणजे शिक्षा आहे अस न समजता, जर समाजसेवेक झाले, त्यांच्या दृष्टीकोनात जर हा मुलभूत बदल झाला तर आदिवासी विकासाचे काम अतिशय सुलभ व जलद गतीने होऊ शकेल. शासनाच्या विकास योजनेतील दोष जरी दूर झाले तरी त्या योजना राबविणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या वृत्तीत जर बदल झाला नाही तर या विकास योजनांचा हेतू साधणार नाही. आपल्या कार्याबद्दल जिन्हाळा, आपल्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा उपयोग आदिवासींना करून देण्याची वृत्ती, प्रशासन व आदिवासी यांच्यात परस्पर विश्वास,

सहसंवेदना निर्माण करण्याचा प्रयत्न आदिवासी विकास संस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या सर्व कर्मचा-यांनी केला पाहिजे. विविध विकास योजनांमुळे आदिवासींनी वर्षानुवर्षांपासून जपलेली जीवनमुल्ये बदलण्याचा प्रश्न आहे हा बदल सावकाश व सुसह्य कसा करता येईल हे भान ठेवणे आवश्यक आहे.

विकासासाठी ज्याप्रमाणे आदिवासींनी आपल्या अंधश्रद्धा आणि जुन्या परंपरा यापासून दूर जाणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या प्रशासनानेही साम्राज्यशाहीतून वारसाने मिळालेल्या चाकोरीतून बाहेर येणे आवश्यक आहे.

आदिवासी कल्याणासाठी कार्यरत असणारी स्त्री शक्ती

उज्वला थोरात •

‘भारतीय समाजातील सर्वात पीडित, शोषित आणि उपेक्षित वर्ग हा हरिजन आणि महिलांचा आहे’ असे म. गांधींनी एके ठिकाणी म्हटले होते. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरच्या ४७ वर्षांच्या काळात महिलांनी विविध क्षेत्रात विविध भूमिकांमध्ये आपली जबाबदारी लिलया पेलली आहे. केवळ साहित्य, कला, क्रिडा, व सांस्कृतिक क्षेत्रातच नव्हे तर खाजगी, सरकारी, व्यापारी, वैज्ञानिक क्षेत्रांमध्ये तसेच शिक्षण, राज्य, न्याय संस्थांमध्ये महत्त्वाच्या पदांवर उच्चविद्याभूषित महिला अत्यंत कार्यक्षमतेने तडफदाररितीने आपले काम पार पाडत असताना दिसतात. ही बाब स्त्रियांसाठीच नव्हे तर संपूर्ण समाजासाठी भूषणास्पद ठरली पाहिजे, पण आजही भारतीय समाजात महिलांकडे भोगवस्तू म्हणून पहाणाऱ्या, स्त्रियांनी चूल आणि मूलच सांभाळावे असे हेटाळणीच्या स्वरात म्हणणाऱ्या पुरुषांची संख्या जास्त आहे. ‘स्त्री ही ताडणास योग्य’ असे म्हणणाऱ्या या मनुचा पुरुषी अहंभाव आजही जागृत असल्याचे जाणवत रहाते. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आदर्श मानणाऱ्या समाजात अर्थ व काम हे पुरुषार्थ जेव्हां प्रभावी बनतात तेव्हां स्त्रियांची परिस्थिती ही अधिकच चिंताजनक बनते आणि ही बाब फक्त स्त्री जातीसाठीच नव्हे तर संपूर्ण देशासाठी आहे. वेदकाळातील गार्गी-मैत्रेयीपासून ते आधुनिक काळातील उच्चविद्याभूषित महिलांपर्यंत सर्व कालखंडातील स्त्रियांनी आपण कोणत्याही बाबातीत

पुरुषांपेक्षा कमी नाही हे सिध्द करून दाखविले आहे हे चित्र फक्त वरच्या वर्गापर्यंतच मर्यादित नाही. भारतातील कोणत्याही भागातील गरीब शेतकरी कुटुंबाचे निरिक्षण केले तरी हेच चित्र आढळते की घरातील कुटुंब प्रमुख पुरुषांपेक्षाही घरासाठी जास्त कष्ट घेणारी व्यक्ती ही स्त्रीच असते. घरातील मुलांचे संगोपन करून, घरातील स्वयंपाक व इतर सर्व कामे करून, शेतातील सर्व कामात बरोबरीने भाग घेऊन परत घरातील वृध्द-रुग्ण, पै-पाहुणा यांच्या सेवेसाठी वाहूनघेणारी ही स्त्रीच असते. याचे कारणच असे आहे की, बुध्दीमत्तेबरोबरच स्त्रियांकडे पराकोटीची कष्टाळू वृत्ती, सहनशीलता, संयम, क्षमाशील वृत्ती आणि खंबीर कणखरपणाही असतो. याच गोष्टीमुळे त्या प्रतिकूल परिस्थितीवरही न डगमगता मात करू शकतात. स्त्रियांमधील या पैलूंचे दर्शन त्या कोणत्याही क्षेत्रात कार्य करीत असल्या तरी घडत असते. आदिवासी क्षेत्रात आपल्या स्त्रीसुलभ सेवावृत्तीने खडतर परिस्थितीमध्येही आदिवासींमधील सुप्त शक्ती जागृत करून त्यांना ताठ मानेने उभे राहण्यास शिकविणा-या स्वतःच्या हक्कांसाठी लढा पुकरण्याची प्रेरणा देणा-या अशाच काही कणखर व्यक्तिमत्त्वाच्या स्त्री शक्तीचा परामर्ष या लेखात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गरीबांची माँटेसरी ‘ बालवाडी ’ काढणा-या श्रीमती अनुताई वाघ यांना विकासवाडी काढण्यास प्रेरणा देणाऱ्या शिक्षणतज्ञ ताराबाई मोडक. शिक्षणतज्ञ म्हटल्याबरोबर

उच्चवर्ग, उच्च मध्यमवर्ग, शहरी समाजात वावरणारे व्यक्तीमत्व नजरेसमोर येते, पण ताराबाई मोडक यांच्या आयुष्यातील सर्वाधिक काळ हा ग्रामीण समाज, आदिवासी समाज शिक्षित करण्यासाठी विविध उपक्रम आखण्यात, त्यांना अभ्यासाची रुची लावण्यात गेला असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. ताराबाईंच्या माहेरचे वातावरण सुखवस्तू व सुशिक्षित, प्रार्थना समाजाच्या संस्कारांनी भारलेले होते. त्यामुळेच शिक्षण व सुधारणा या गोष्टींनी ताराबाईंच्या आयुष्यावर बालपणापासून प्रभाव टाकला होता. तत्त्वज्ञान विषय घेऊन पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण घेणा-या ताराबाईंचा परिचयोत्तर विवाह क्रिमिनल लॉ या क्षेत्रातील एक पारंगत नावाजलेले वकील श्री. के. व्ही. मोडक यांच्याशी झाला. वैवाहिक जीवनात काही काळाने उद्भवलेल्या संघर्षमय वातावरणास तोंड देण्यासाठी ताराबाईंनी राजकोट येथील महिलांच्या ट्रेनिंग कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉल म्हणून काही काळ काम केले. पण श्री. गिजूभाई बधेका यांच्या 'बालमंदिर' या उपक्रमाने त्यांना समाजकार्यास वाहून घेण्याची प्रेरणा दिली. ग्रामीण भागातील निम्नस्तरातील मुलांमध्ये शैक्षणिक जिज्ञासा निर्माण करण्यासाठी सुरुवातीपासूनच त्यांच्या मनात शिक्षणाबद्दल आस्था निर्माण होणे आवश्यक आहे. या दृष्टीकोनातून मॅडम माँटेसरीचा आदर्श ठेवून श्री. गिजूभाईप्रमाणे ताराबाईंनीही बालशिक्षण कार्यक्रमास वाहून घेतले. या कार्यक्रमाचे महत्त्व लक्षात घेऊन ताराबाईंनी आपली मानाची नोकरीही सोडली. गिजूभाईंचे हेच काम नंतर ताराबाईंना आदिवासी क्षेत्रात घेऊन गेले. ग्रामीण मुलांपेक्षा आदिवासी समाजातील समस्या ह्या जास्त तीव्र आहेत. तेथे शिक्षण विषयक अनास्था जास्त आहे. कर्जबाजारीपणा, व्यसनधीनता, निरक्षरता, दारीद्रय व अंधश्रद्धा ह्या समस्यांनी ग्रस्त आदिवासी जीवनाला नवजीवन देण्याकरीता शिक्षण अत्यावश्यक आहे हे लक्षात आल्यावर ताराबाईंनी श्रीमती अनुताई वाघ या

ध्येयनिष्ठ अनुयायी महिलेला सोबतीस घेऊन प्रथम बोर्डी व नंतर कोस बाड येथे गमबाल शिक्षण अंगणवाडी, कुरणशाळा, विकासवाडी असे अनेक आदर्श उपक्रम प्रत्यक्ष अंमलात आणले. आदिवासी मुले शाळेत येऊ शकत नाहीत त्यांना गुरे चारण्यास जावे लागते म्हणून कुरणशाळा काढली, तर ज्या मुलांना घरी लहान भावंडे संभाळावी लागतात त्यांच्यासाठी पाळणाघर, बालवाडी, प्राथमिक शाळा अशी सांगड घालण्यात आली. गाणी, गोष्टी, अक्षर ओळख, अंकज्ञान, यातून आदिवासींच्या अंधश्रद्धांना हात घालून विचारी वृत्ती देण्याचा प्रयत्न वरील विविध उपक्रमातून होत होता. या कामाकरीता श्रीमती ताराबाई मोडक व श्रीमती अनुताई वाघ यांनी अविश्रांत परिश्रम घेतले. आदिवासींनी आपल्या मुलांना शाळेत पाठवावे याकरीता या दोघींनी आदिवासींमध्ये राहून त्यांची भाषा बोलून आत्मियता व विश्वास निर्माण केला. शाळेत येणा-या आदिवासी मुलांना स्वच्छतेची सवय लागावी याकरीता त्यांना आंघोळ घालणे, केस विंचरणे-कापणे, कपडे धुणे अशी सर्व प्रकारची कामे करावी लागली. आदिवासी मुलांना शाळेत येण्यास वेळ मिळावा याकरीता त्यांच्या कामात मदत करण्यासाठी गुराखी, परिचारीका, माळी, धोबी, सुतार, शिंपी, न्हावी अशा सर्व भूमिका त्यांना स्विकाराव्या लागल्या. उपलब्ध साधन सामुग्रीतून आपल्या सहाध्यायी, सहकारी व विद्यार्थीनींच्या मदतीने त्यांनी शैक्षणिक साधने व वातावरण निर्माण केले. या मुलांची शब्दसंपदा वाढावी याकरीता त्यांच्या दैनंदिन जीवनाला अनुसरून, विविध सामाजिक अर्थ घालून विद्यार्थ्यांकरिता नवीन गाणी-गोष्टी तयार केल्या. आदिवासी मुलींमधील शिक्षित मुलींना हाताखाली घेऊन त्यांना प्रशिक्षण देऊन हे काम पुढे चालू राहिल याची दक्षता ताराबाईंनी घेतली. शिक्षणाबरोबर या विद्यार्थ्यांना आर्थिक कमाई व्हावी याकरीता बाल उद्योगालय सुरु केले. त्याकरीता औद्योगिक अभ्यासक्रम शिकविण्यास सुरुवात केली. या

काळात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले पण या सर्व समस्यांवर मात करून त्यांनी आपली उद्दिष्टे साध्य केली. १९६२ साली शासनाने त्यांना पद्मभूषण पुरस्कार दिला, पण खरा हा पुरस्कार घेण्यास दिल्लीस जाण्यास वेळ व पैसा जाईल म्हणून त्यांनी ते टाळले. आदिवासींच्या कल्याणातील काही क्षणही त्यांना मानसन्मान घेण्यात घालवायचे नव्हते. ताराबाईंचा शासनाने १९७२ साली आदर्श शिक्षक, १९७५ साली दलित मित्र, आंतरराष्ट्रीय महिला गौरव समिती, १९७७ साली महाराष्ट्र विज्ञान परिषद पुरस्कार, १९७८ साली फाय फाऊंडेशन पुरस्कार, १९७९ साली आंतरराष्ट्रीय बालक पुरस्कार अशा अनेक पुरस्कारांनी त्यांच्या कामाचा गौरव केला. मात्र खुद्द ताराबाई यावर असे म्हणतात की, मी जे काही केले ते देवाचे काम होते ' मी जे केले त्यात माझ्या आनंदाचा भाग मोठा होता.'

ताराबाईंच्या या सर्व कार्यक्रमात त्यांना सावलीप्रमाणे साथ देणाऱ्या श्रीमती अनुताई वाघ यांचा उल्लेख त्यांच्यानंतर येणे तितकेच अपरिहार्य आहे. अनुताई वाघ यांचा जन्म पुण्यातील गरीब कुटुंबात झाला. वडिलांवर प्रापंचिक जबाबदाऱ्यांचा ताण असल्यामुळे त्यांना अनुताईंच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून त्यांचा विवाह लवकर करून देणे भाग पडले, पण लग्नानंतर थोड्याच दिवसात पतीनिधन झाल्यामुळे त्यांना परत शिक्षणाकडे वळावे लागले. अनुताई फायनलची परीक्षा पहिल्या क्रमांकाने उत्तीर्ण होऊन नंतर ट्रेनिंग कॉलेजमधून प्राथमिक शिक्षण प्रमाणपत्र परीक्षाही उत्तम प्रकारे पास झाल्या. प्रथम नाशिक जिल्ह्यातील चांदवड येथे व नंतर हजूरपागा पुणे येथे त्यांनी १३ वर्ष शिक्षिका म्हणून काम केले. १९४२ साली प्रापंचिक जबाबदाऱ्यांमुळे स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेऊ न शकल्याने शल्य बाळगणाऱ्या अनुताई १९४५ साली सर्व जबाबदाऱ्यांमधून मुक्त होताच ताराबाई मोडक यांच्या कार्यात अनुयायी म्हणून सामिल झाल्या. बोर्डी व कोसबाड येथील सर्व

कार्यात दोघींनी बरोबरीने कष्ट उपसले, त्यामुळे त्यांचे कार्य वेगवेगळे दाखविणे तसे अशक्य आहे. पण ताराबाईंचे काम अनुताईंनी खूपच पुढे नेले असे मात्र ठामपणे म्हणता येते. आदिवासी मुलांसाठी साहित्य निर्मिती करून त्यांच्यासाठी मुद्रणालय काढले. शबरी उद्योगलय, बालसेविका प्रशिक्षण वर्ग अंगणवाडी प्रशिक्षण वर्ग, समाज कल्याण समिती व शासनामार्फत विविध प्रशिक्षण वर्ग सुरु करून कार्याचा विस्तार केला. शिवाय दारिद्र्याशी झगडणाऱ्या आदिवासी समाजाच्या समस्या दूर करण्याकरीता डहाणू येथील दाभोण गांवामध्ये "ग्राममंगल" हा उपक्रम वयाच्या ७५ व्या वर्षी सुरु केला. 'दारिद्र्याविरुद्ध युद्ध' या उद्दिष्टपूर्ती करिता, सर्वांसाठी आरोग्य, सर्वांसाठी शिक्षण, सर्वांसाठी रोजगार अशी या कार्यक्रमाची त्रिसूत्री ठरविली. तसेच समाजातील निराधार, गरजू महिलांना विसावा व आश्रयस्थान देण्याकरिता 'मंगलधाम' योजना सुरु केली. मोडक -वाघ या गुरु शिष्यांच्या जोडगोळीमधील शिष्य हा गुरु एवढाच किंबहुना गुरुपेक्षा थोडा जास्तच सरस ठरला. अनुताई वाघ यांच्या कामाचे कौतुक करण्याकरिता शासनाने १९७२ साली आदर्श शिक्षक पुरस्कार, १९७३ साली दलित मित्र पुरस्कार, १९८१ साली सावित्रीबाई फुले पुरस्कार, १९८५ साली पद्मश्री व बजाज फाऊंडेशनचा पुरस्कार तसेच आदिवासी सेवक पुरस्कार दिले. अनुताईंना देण्यात आलेल्या या पुरस्कारांमुळे अनुताईपेक्षा पुरस्कारांचीच प्रतिष्ठा वाढली असे म्हणण्यास हरकत नाही.

ताराबाई व अनुताई यांपेक्षा वेगळ्या कारणानी व वेगळ्या उद्दिष्टांनी श्रीमती गोदावरी परुळेकर यांनी आदिवासी क्षेत्रात काम केले. पुण्याच्या जुन्या पिढीतील नामवंत वकील श्री. लक्ष्मण रघुनाथ गोखले यांच्या त्या जेष्ठ कन्या. घरातील उच्चभू व सुशिक्षित वातावरणामध्ये गोदावरीबाईंनी अर्थशास्त्र व इतिहास विषय घेऊन ऑनर्समध्ये पदवी मिळविली व पुढे एल. एल. बी चे शिक्षणही पूर्ण केले. वडिलांच्या हाताखाली वकीली

व्यवसायाचे शिक्षण घेत असताना श्री. गोपाल कृष्ण गोखले यांच्या 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी' मुळे त्यांना समाजकार्याची प्रेरणा मिळाली. स्वराज्य स्थापनेकरिता कामगार व मजूर शक्ती संघटित करण्याकरिता प्रयत्नशील असतानाच कॉम्प्रेड शाम परुळेकर यांच्याशी त्यांचा परिचय व विवाह झाला. विवाहानंतर विविध संघटनांकरिता काम केल्यावर मुंबई बाहेरील शेतकऱ्यांमध्ये काम करण्याचा निर्णय या पती-पत्नीनी घेतला. त्याकरीता जानेवारी १९४५ च्या सुमारास टिटवाळा येथे महाराष्ट्र प्रांतिक किसान सभा अधिवेशनाच्या कामाकरिता गोदावरीबाई ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू, उंबरगांव, तलासरी, पालघर व जव्हार येथील आदिवासी भागातही फिरल्या. या भागातील आदिवासी शेतकऱ्यांची वेठबिगारी पाहून त्या हेलावल्या. सकाळी लवकर कामास सुरुवात करून दुपारपर्यंत काम करावयाचे, दुपारी एका माणसाला पुरेल एवढा भात मिळायचा तो कांडून त्याचे तांदूळ करून, शिजवून मीठ व पाण्याबरोबर ते खायचे नंतर परत कामाला हजर व्हायचे ते दिवस मावळेपर्यंत या वेठबिगान्यांना दुसरी मजुरी माहित नव्हती. सणासुदिचा दिवस असो की अंगी दुखणे असो त्यांना सुट्टी अथवा कसलेही स्वातंत्र्य नसे. जमीनदारांकडून या आदिवासींच्या स्त्रियांवर अत्याचार देखील होत असत, पण कधी प्रतिकार केल्यास जीवे मारले जाई. मुक्या जनावरांप्रमाणे वारली समाज हा सर्व अमानुष अत्याचार सहन करीत होता. सर्वांच्या मनात दहशत होती. या काळात त्यांच्या मनातील भिती दूर करून त्यांच्यात एकजूट निर्माण करणे हे अत्यंत अवघड काम होते. हे काम करताना गोदावरी बाईंना आदिवासींचा बहिष्कार सहन करावा लागला, वॉर्ड वर्तणूक सहन करावी लागली. पण त्यांची अवस्था लक्षात घेऊन त्यांच्यातील सुप्त स्फुलिंगाला फुंकर घालून त्याचा वणवा पेटवून त्यात सर्व अत्याचारांची राखरांगोळी करण्यात गोदावरीबाई यशस्वी झाल्या.या

आदिवासी संघटित शक्ती पुढे तेथील सावकार जमिनदार वाकला एवढेच नव्हे तर आदिवासींना वेतना व्यतिरिक्त काम सांगण्यासही बिचकू लागला हे गोदावरीबाईंच्या चळवळीचे यश आहे. त्यांच्या या खडतर वाटचालीची माहिती त्यांनी 'जेव्हां माणूस जागा होतो' या पुस्तकात दिली आहे. १९७२ साली त्यांच्या या पुस्तकास सर्वोत्कृष्ट ग्रथांचा राष्ट्रीय अकादमी पुरस्कार मिळला. त्याशिवाय आदिवासींची अस्मिता जागृत करून त्यांना माणूस बनविण्यासाठी अविरत कष्ट घेतल्याबद्दल त्यांना १९८४ साली सोव्हीएट अवॉर्ड, त्याचवर्षी लो. टिळक पुरस्कार, वीर महिला पुरस्कार व १९८६-८७ ला आदिवासी सेवक पुरस्कार प्रदान करण्यात आला पण त्यांना सर्वात मोठा पुरस्कार आदिवासींकडून मिळाला. गोदावरी परुळेकर यांचे नामाभिधान 'गोदारानी' असे करून आदिवासींनी त्यांना आपली अनभिषिक्त राणी केले हा त्यांचा सर्वात मोठा गौरव आहे.

आदिवासींमधील विश्वास जागृत करून त्यांची एकजूट करून त्यांना अन्यायाविरुद्ध लढण्यास प्रवृत्त करणारी आणखी एक खंबीर महिला आहे श्रीमती मेधा पाटकर, टाटा इन्स्टिट्यूट मधून सोशल वर्क मधील एम. ए. ही पदवी मिळविल्यानंतर काही काळाने त्या पी. एच. डी. करण्यासाठी धुळे भागातील आदिवासी क्षेत्रात गेल्या त्या तिथल्याच होऊन गेल्या. नर्मदा सरोवर - सरदार सरोवर प्रकल्पाला प्रखर विरोध करून त्यांनी आदिवासींच्या विनाशावर उभ्या राहणा-या विकास कार्यक्रमाविरुद्धचा संघर्ष जागतिक स्तरावर नेला. भारतातील विकास कार्यक्रमात नद्यांवर मोठमोठी धरणे बांधून शहर व गावांतील लोकांना पिण्यास पाणी, शेतक-यांना शेतीत पाणी, कारखान्यांना, घरांना वीज पुरवठा अशा योजनांचा पुरस्कार केला जातो. पण या विकासाच्या प्रक्रियेत देशोधडीला लागणा-या धरणग्रस्तांच्या समस्यांचा विचार आजवर एवढ्या प्रखररित्या कोणीही केला नव्हता. या धरणांमुळे महाराष्ट्र,

गुजराथ व मध्यप्रदेश येथील जनतेचा व भूभागाचा विकास होणार असला तरी जी वनसंपत्ती पाण्याखाली जाणार आहे त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळण्याची शक्यता जास्त आहे. तसेच विस्थापित आदिवासींची मुळे इतरत्र रुजणे अतिशय अवघड आहे. या उपक्रमाने होणा-या फायद्यापेक्षा तोटे जास्त असल्याने व त्यावर योग्य उपाययोजना आखली जात नसल्यामुळे श्रीमती पाटकर यांनी या भागातील आदिवासी समाज संघटित करून या योजनेला प्रखर विरोध केला. या प्रकल्पाने निर्माण झालेला देशातील व देशाबाहेरील वाढता तणाव व संघर्ष पाहून सध्या शासनाने या योजनेवरील कार्यवाही पुढे ढकलली आहे. पण जागतिक स्तरावर हा प्रश्न मांडून आपला दृष्टिकोन स्पष्ट करण्यात तसेच जागतिक वित्त संस्थांचा परदेशी नागरीकांचा पाठिंबा मिळविण्यात, देशातील सन्माननिय विचारवंत व तरुणवर्गाचा पाठिंबा मिळविण्यात मेधा पाटकर यशस्वी झाल्या आहेत यात वाद नाही.

आदिवासी क्षेत्रात संघटना निर्माण करून तिच्या छात्राखाली आदिवासींना एकत्र आणून कार्य करणारी आणखी एक महिला कार्यकर्ती आहे श्रीमती कुसुम कर्णिक. यांचा जन्म मुंबई येथील कनिष्ठ मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. सुरुवातीपासूनच बंडखोर प्रवृत्तीच्या कुसुमताई शालेय शिक्षणानंतर नसिर्गचे शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त झाल्या, मात्र नंतर नोकरी करताना परिचारिकांना मिळणारी हीन वर्तणूक पाहून त्यांनी नोकरी सोडून बी. ए. व एम. ए. केले. काही काळ पुण्याच्या आपटे प्रशाला येथे शिक्षिका म्हणून काम केले. पण आबा

करमरकर यांच्या ठाणे जिल्ह्यातील प्रशिक्षण वर्गात शिकत असताना त्यांची आदिवासी जीवनाशी ओळख झाली. या भागात काम करण्याची निकड जाणवल्यामुळे १९८० पासून त्यांनी आंबेगाव तालुक्यात नारोडी व पश्चिम भागाची कार्यक्षेत्र म्हणून निवड केली. आदिवासींच्या मध्ये आपले सर्वस्व सोडून आलेल्या कुसुमताईंना आदिवासी समाजाने आत्मियतेने स्विकारले. या भागातील २५-२६ गांवात त्यांनी एकजूट संघटना या स्वयंसेवी संस्थेद्वारे काम केले आहे. २९ गांवतळी खोदली, पाणलोट क्षेत्रविकासाचा कार्यक्रम ६ गावात यशस्विरित्या राबविला, १९ गांवात बालवाड्या सुरु केल्या, साने गुरुजी रुग्णालय, आदिवासी मुलांसाठी मुक्तांगण याबरोबर भीमाशंकर व मेळघाट अभयारण्य क्षेत्रातून आदिवासी विस्थापित होऊ नयेत यासाठी त्या कार्यरत आहेत. शक्य तेव्हां नर्मदा बचाव आंदोलनात त्या सक्रिय सहभागी होतात. पर्यावरण रक्षणाकरीता समाजाचे पाश्चिमात्य करणाऱेवजी आदिवासीकरण होणे आवश्यक असल्याचे त्या ठामपणे सांगतात.

वैयक्तिक जीवनातील सुख-दुःख बाजूला ठेऊन आदिवासी समाजाचे दुःख हलके करण्यास झटणा-या या ध्येयासक्त महिला कार्यकर्त्या सर्वांना आदरणीय आहेतच पण इथे एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती अशी की स्त्री जेव्हां कुणाचा आधार बनते तेव्हां ती त्यांना परावलंबी न बनवता त्यांच्यातील सुप्त शक्ती जागृत करून त्यांना स्वावलंबी व कणखर बनवते. स्त्रीचे हेच रूप तिला आदिशक्ती बनविते, प्रेरणादायी बनवते.

भिल्लांचा एक महान धार्मिक समाजसुधारक : गुल्ला महाराज

डॉ. गोविंदगारे •

‘आप श्री गुल्ला महाराज भगवान’ या नावाने सर्वत्र ओळखले जाणारे थोरपुरुष श्री गुल्ला महाराजांचा जन्म सन १९०० मध्ये धुळे जिल्ह्यातील तळोदे गावापासून ४ मैलावर असलेल्या मोरवाड उर्फ राजनपूर नावाच्या खेडेगावांत भिल्ल आदिवासी कुटुंबात झाला.

शेकडो वर्षापासून भिल्ल आदिवासी अशिक्षित तसेच वाईट सामाजिक परिस्थितीने जखडलेला होता. अशिक्षितता आणि मद्यपान या समाजाच्या दोन मोठ्या समस्या होत्या. स्वातंत्र्यानंतर तीन दशके होऊनही या समाजात साक्षरतेचे प्रमाण नगण्य होते. शिक्षणा अभावी या समाजास आजसुध्दा दुस-या समाजाचा आश्रय घ्यावा लागत आहे. सावकार, व्यापारी आणि ठेकेदार लोक त्यांच्या या परिस्थितीचा फायदा घेत. त्यामुळे हे लोक अधिकच त्रस्त झाले होते. भूमिहीन भिल्लांना मजूरीसाठी इतर दुस-या लोकांच्या दारावर भटकावे लागत असे. त्यांच्या कष्टाचा विकास करण्यामध्ये मद्यपानाचा दोष आडवा होता. वाघदेवा नंतर ते जर कोणाची पूजा करत असतील तर ती दारूचीच. नवीन जन्माला आलेल्या बालकाच्या मुखात दारूचे काही थेंब टाकण्याची प्रथा त्यांच्यात आहे. मृतांच्या तोंडात दारूचे काही थेंब टाकल्याशिवाय अंत्यविधी होत नसे. एवढेच नव्हे तर दारू सर्वस्व समजून देवास दारूचा प्रसाद दाखवित. सर्व रोगांवर दारू हेच रामबाण औषध मानीत. दारू आणि अशिक्षितता या दोन रोगांनी भिल्ल लोक त्रस्त होऊन गेले होते व आपल्या अमोल अशा

शरीर संपत्ती पासून वंचित होऊन गुलाम झाले होते. वास्तविक हे लोक अत्यंत मेहनती, निष्कपटी, साधे आणि अत्यंत प्रामाणिक होते; परंतु दुदैवाने परिस्थितीमुळे त्यांच्यातील सद्गुण काही काळाने हळुहळू धुळीस मिळाले.

त्यांना भिल्ल लोकांची सुधारणा करणे अशक्य वाटत होते. त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक स्थिती विषयी वास्तविक कोणीही प्रयत्न केलेले नव्हते. विशेषतः हे लोक अशिक्षित आणि मोठ्या प्रमाणावर दारू घेत असल्यामुळे त्यावेळचे सावकार, व्यापारी आणि ठेकेदार या लोकांवर बरेच खुष असत. या वाईट दुर्गुणातून हे लोक वंचित व्हावे अशीही त्यांची इच्छा नव्हती. अशा वाईट परिस्थितीत आई-वडिलांच्या स्वतःच्या मालकीच्या मोडक्या-तोडक्या अंधा-या झोपडित गुल्ला महाराजांचा जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव भागल्या व आईचे नांव मैना असे होते. त्यांचे शिक्षण अजिबात झालेले नव्हते. तेरा वर्षांच्या अल्प वयांमध्ये त्यांना आपल्या आईवडिलांच्या उदरनिर्वाहासाठी शेत मजूरीचे काम करावे लागले. लवकरच त्यांचा विवाह झाला आणि कुटुंबातील लोकांचे पालन पोषणाची मोठी जबाबदारी त्यांचेवर पडली. लहानपणापासून गुल्ला महाराजांना चांगल्या सवयी जडल्या होत्या. त्यांनी स्वतःस परमेश्वराला पूर्णपणे वाहून घेतले होते. ते परमेश्वराची नित्य पूजा करीत असत. हळुहळू त्यांच्या मनाचा कल परमेश्वराकडे वळला.

पंढरपूरच्या विठोबा भक्तीने ते भारावलेले होते. पंढरपूरला जाणा-या वारकरी लोकांत ते सहभागी झाले आणि त्यांना आपल्याकडे आकर्षित केले. पंढरपूरच्या तीर्थयात्रेने ते प्रसन्न झाले. लोकांनी आयोजित केलेल्या भजनात तसेच भजनी मंडळात भक्तीभावनेने भाग घेण्यास त्यांनी सुरुवात केली.

गुल्ला महाराज जरी धार्मिक जीवन जगत होते तरी शेत मजुरी करणे त्यांनी सोडले नव्हते. मजुरी करून जीवन जगतां जगतां 'भिळ' समाजाची सुधारणा करण्यातही ते तन्मयतेने गुंतले होते. त्यांनी भिळ समाज सुधारणा हेच त्यांचे जीवनकार्य समजून हे काम हाती घेतले होते. 'गुल्ला महाराज' प्रत्येक मानव प्राण्यास परमेश्वराचे प्रतिक मानत. विशेषतः भिळ समाजाचा उध्दार करणे तसेच दलित वर्गाची सेवा करणे ही ईश्वराची सेवा मानीत असत. लोक त्यांच्या या विचारांनी आकर्षित झाले आणि त्यांचेकडे मार्गदर्शनास येऊ लागले. ते म्हणत असत 'आपण सर्व परमेश्वराची मुले आहोत. आपण सर्व भाऊ भाऊ आहोत आपल्या हितांसाठी परस्परांत एक संघटना स्थापन केली पाहिजे.' त्याप्रमाणे त्यांनी 'आप मंडळ' नावाची एक संघटना स्थापन केली. आणि ती भिळ परिसरात कार्यरत सुध्दा झाली. असंख्य भिळ आणि हिंदु धर्मातील इतर दलित जाती त्यांच्या संघटनेचे सभासद झाले. त्यांनी भिळ्यांच्या विकासासाठी एक आराखडा तयार केला होता. त्यांचे अनुयायी, प्रचारक यांच्यात उत्साह निर्माण होऊन त्यांनी प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवातही केली होती. या कार्यात त्यांची पत्नी सिमामाता त्यांचे बंधू रामदास व मुलगा शंकर हे पण त्यात सामील होते. आपली मते ठामपणे प्रतिपादन करून त्यांनी नवा धर्म उभारण्याचा व सामाजिक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. स्वतः महाराज ठिकठिकाणी जाऊन भिळ लोकांत समाविष्ट होत आणि त्यांना 'दारु पिऊ नये, चोरी करू नये, कर्ज घेऊ नये' असा उपदेश करीत. भिळ्यांच्या वैयक्तिक गोष्टींकडे उदा.

स्वच्छता ठेवणे, स्नान करणे, देवाची पूजा करणे, किर्तनाच्या रूपाने परमेश्वराचे नांव चिंतन करणे, कुटुंबामध्ये चांगले वातावरण निर्माण करणे, लग्न कार्यातील वाईट चालीरितींचा त्याग करणे, दारु न पिणे, मांस न खाणे असे उपदेश करीत. गुल्ला महाराजांचे दारुबंदी विषयीचे मार्गदर्शन प्रभावी ठरले होते. त्यांच्या उपदेशाने भिळ परिसरांत दारु न पिणारा व मांस न भक्षण करणारा भक्ती पंथाचा नवा मार्ग निर्माण झाला. अशाप्रकारे गुल्ला महाराजांनी हजारो भिळ लोकांना दारु पासून परावर्तित केले. त्यांच्या उपदेशाने हजारो भिळ कुटुंबात सद्भावना आणि शांतता निर्माण झाली. तसेच परस्परांत एकतेची भावना निर्माण झाली. दर सोमवारी मोरवाड (गुल्ला महाराजांनी दिलेले नांव राजनपूर) येथे सामुदायिक प्रार्थना व आरती होत असे. या सोहळ्यात प्रत्येक स्त्री आपल्या पतीस आरती ओवाळीत असे व पति आपल्या पत्नीचा आदर करीत असत. या पध्दतीमुळे त्यांच्या कौटुंबिक जीवनात सौख्य आणि एकतेचा विकास झाला. दर सोमवारी मोरवाड येथे भक्त गणांची उपस्थिती वाढू लागली. समाजातील प्रत्येक वर्गातील लोक सोमवारच्या सामुदायिक पूजा व आरतीच्या कार्यक्रमात भाग घेऊ लागले होते.

आपल्या शिकवणीनुसार वागणाऱ्या मंडळीला ते 'आप मंडळ' म्हणू लागले. ते स्वतःस 'गुल्ला भगवान' म्हणवून घेत. एका फळीवर त्यांनी गूढार्थपर मजकूर लिहवून घेतला व तो मजकूर आपल्या अंतर्गामीच्या विचाराचे प्रतिबिंब दैवत किंवा प्रतिक होय असे मानू लागले व त्याची रोज आरती करू लागले.

आप मंडळातील स्त्री पुरुषांना त्यांचा उपदेश असे. 'शौचास जाते वेळी पाणी नेत जा, रोज स्नान करा, गंध लावा, दारु पिऊ नका, भांग गांजा वैगरे घेऊ नका, मांस खाऊ नका, खरे बोला, लबाडी करू नका, फसवू नका, 'आप' ची आरती करा परस्परांची आरती करा'.

फैजपूरच्या काँग्रेस अधिवेशनास गुल्ला महाराज पायी

गेले होते. आप मंडळाचे प्रचार कार्य करण्यास त्यांना फार काळ लागला नाही. निर्दय काळाने त्यांच्यावर अवघ्या ३८ व्या वर्षी झडप घालून किरकोळ आजाराचे निमित्त करून दिनांक १९ जुलै १९३८ रोजी इहलोक सोडून परमेश्वर घरी देह नेला. त्यांच्या मृत्यूनंतर पुढे बरीच वर्षे सोमवारची सामुदायिक प्रार्थना होत असे. आजही त्यांचे मोजके भक्तगण त्यांच्या परंपरेचा वारसा चालवत आहेत.

गुल्ला महाराज आदिवासी समाजांतील एक थोर संत व समाज सुधारक होते. त्यांचे आचरणाने व चारित्र्याने त्यांनी वनवासी समाजांत अभूतपूर्व अशी क्रांती घडवून आणली. दारु सारख्या विनाशकारी पेय पानापासून त्यांनी असंख्य आदिवासींना परावृत्त केले, पिढ्यान पिढ्या दारिद्र्य , अज्ञान व रुढी ह्यात खितपत पडलेल्या जनतेला एक नवजीवन प्राप्त करून दिले.

In India there is no direct or hidden domination of any single ethnic or religious group. Nor do any of the smaller groups suffer from disabilities. Cultural diversity is regarded as a natural condition to be respected and safeguarded .

Rajeev Gandhi

शासकीय कामाचा अनुभव घेण्यासाठी अतिशय चांगला जिल्हा-गडचिरोली जिल्हा

श्री. शांतिलाल बनसोडे •

गडचिरोली जिल्ह्यात बदली म्हटलं की शासकीय अधिका-यांच्या / कर्मचा-यांच्या अंगावर शहारे येतात. गडचिरोली जिल्ह्याबद्दल नक्षलवादी चळवळ व महाराष्ट्रामधील दूरचा जिल्हा या माहितीच्या आधारेच तेथे जाण्यास शासकीय अधिकारी / कर्मचारी नाखुष असतात. काहींना भिती वाटते तर कित्येकजण तेथे झालेल्या बदलीमुळे किंवा पदस्थापनेमुळे बदली रद्द करण्याचा प्रयत्न करत राहतात. त्यामधूनही जे काहीजण हजर होतात ते हजर होताच रजेवर जातात, तर काहीजण केवळ गडचिरोली पाहून परत येतात, असा अनुभव शासकीय अधिकाऱ्यांचा/कर्मचाऱ्यांचा आहे असे अनेक वेळा ऐकायला मिळते.

परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये शासकीय काम करणे अतिशय सोपे आहे. अधिका-यांच्या दृष्टीने तर ते आधिकच सोपे आहे, असा माझा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. मी स्वतः या जिल्ह्यामध्ये नोव्हेंबर १९८८ ते नोव्हेंबर १९९१ या तीन वर्षांच्या कालावधीत प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, या पदावर यशस्वीरित्या काम केलेले आहे. त्यामुळे माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवारून मला असे खात्रीने नमूद करावे वाटते की हा जिल्हा शासकीय कामाच्या दृष्टीने व कामाचा अनुभव घेण्याच्या दृष्टीने व शासनाच्या योजना शासकीय ध्येयधोरणा प्रमाणे

राबविणे व आदिवासींचे काम करण्याच्या दृष्टीने अतिशय चांगला आहे. शासनाने विशेष कृती कार्यक्रमांमधून अनेक कामांचे निकष शिथिल केलेले आहेत. त्यामुळे राजकीय कार्यकर्त्यांचा दबाव येथे येत नाही. राज्याच्या १४७२ अतिदुर्गम गावांपैकी ६७३ अतिदुर्गम गावे गडचिरोली जिल्ह्यातच आहेत. अतिदुर्गम गांवांमध्ये काम करणा-या कर्मचा-यांना प्रोत्साहन भत्ताही मिळतो. खाजगी क्षेत्रामधील दर्जेदार स्वयंसेवी संस्था या जिल्ह्यात विशेष नाहीत. चातगांव-गडचिरोली जवळील डॉ. बंग दांपत्यांची 'सर्च' ही आरोग्य सेवेतील संस्था, व हेमलकसा येथील डॉ. प्रकाश आमटे यांच्या संस्था सोडल्या तर अगदी अलिकडे काही स्वयंसेवी संस्था, शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यान्वित होऊन खाजगी आश्रम शाळा व विना अनुदानित तत्वावरील शैक्षणिक क्षेत्रात कामकाज करू लागल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासी जनतेसाठी शासकीय अधिका-यास आपले स्वतःचे कामकाज कोणाचाही दबाव न येता चांगल्या पध्दतीने पार पाडता येते.

१. शासकीय कार्यालयांमधील समन्वय :

गडचिरोली जिल्हांमध्ये शासकीय कार्यालये ही समन्वयाच्या दृष्टीने भौगोलिक दृष्ट्या एकदम जवळ जवळ

आहेत. जिल्हा मुख्यालयामध्ये वन विभाग, बांधकाम विभाग, प्रांत व तहसील या कार्यालयांचा अपवाद वगळता बाकी सर्व महत्वाची जिल्हा मुख्यालयीन कार्यालये 'गडचिरोली कॉम्प्लेक्स' या नावाने चंद्रपूर रस्त्यावरील समुहाने एकत्रित आहेत. जिल्हाधिकारी व जिल्हा परिषद ही दोन्ही कार्यालये समोरासमोर आहेत. तर जवळच असलेल्या बॅंकांमध्ये अन्य राज्यस्तरीय कार्यालये व त्यांची विस्तारित कार्यालये या ठिकाणी आहेत. त्यामुळे कोणत्याही शासकीय कामाच्या समन्वयासाठी एकदा गडचिरोली कॉम्प्लेक्स भागात गेले तर सर्व शासकीय कामे दिवसभरात काही तासांच्या प्रत्यक्ष संपर्कामधून सुकर होतात. याच परिसरात सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे विश्रामगृह हे आधुनिक व प्रशस्त आहे, तर 'तुलतुली' प्रकल्प या नावाने ओळखले जाणारे विश्रामगृहही येथेच आहे. त्यामुळे कोणत्याही विभागामधील वरीष्ठ अधिका-यांनाही सभा आयोजित करून समन्वय साधणे सोपे होते. जिल्ह्यामधील तालुका मुख्यालयीन कार्यालये ही सुध्दा समन्वयांच्या दृष्टीने एकाच परिसरात आहेत.

२. शासकीय अधिकाऱ्यांचा शासकीय कामांचा निपटारा या संदर्भातील तत्परता :-

गडचिरोली जिल्ह्यांमध्ये काम करणारे अधिकारी हे प्रामुख्याने २ गटात मोडतात असे दिसून येते. एकतर येथे सरळ सेवा भरतीने शासकीय सेवेत प्रवेश घेणारे अधिकारी येतात व काहीजण काहीवर्षे सेवा करून पदोन्नतीवर येतात. सरळ सेवा भरतीने येणारे अधिकारी या जिल्ह्यात सहकुटुंब राहतात, तर काही वर्षे अन्यत्र सेवा करून स्थिरस्थावर झालेले अधिकारी येथे पदोन्नतीवर आलेले असल्यामुळे ते सर्व साधारणतः एकटेच गडचिरोली जिल्ह्यातील पदस्थापनेच्या गावी अथवा जिल्हा मुख्यालयी येऊन राहतात. या दोन प्रकारा व्यतिरिक्त येथे अन्य अधिकारी व कर्मचारी

संख्येने बरेच कमी आढळले तरी अनुभव घेतलेले अधिकारी नवीन येणा-या अधिका-यांना अतिशय चांगले सहकार्य करतात व शासकीय कामामध्ये चांगला समन्वय साधतात असा माझा अनुभव आहे. एका खात्याचे काम हे दुस-या खात्यात कामावर पुष्कळदा निर्भर असते. त्या सर्व कामामध्ये त्या आपआपसामधील दोन्ही विभागाच्या शासकीय कामांना भरपूर वेळ देतात. या ठिकाणी शासकीय कामा व्यतिरिक्त अन्य कुठल्याही कामाचा व्याप नाही. तसेच मोठ्या शहरासारखी करमणुकीची साधने नाहीत, चांगली सिनेमागृहे नाहीत. जिल्ह्याचे ठिकाण असूनही केवळ दोन सिनेमागृहे जिल्हा मुख्यालयी आहेत, तर तालुक्याच्या ठिकाणी फक्त वडसादेसाईगंज येथील एका चित्रपटगृहाचा अपवाद वगळता काहीच नाही. फक्त तालुका मुख्यालयी फिरती चित्रपटगृहे आहेत. अर्थात संपूर्ण जिल्ह्यात गांवोगावी सरकारमान्य व्हिडिओ केंद्र मात्र ब-याच ठिकाणी झाली आहेत. खुद भामरागड, लाहेरी, कोरची, मुरुंगगाव, पेंढरी, झाडापापडा या अतिदुर्गम गावांपर्यंत अशी व्हिडीओ केंद्रे निघाली आहेत. संपूर्ण जिल्ह्यात त्यांची संख्या अंदाजे ६० पर्यंत आहे. तेथे नाट्यगृह अथवा कोणतेही करमणुकीचे केंद्र नाही. त्यामुळे कार्यालयाचे कामकाज संपल्यानंतर जेव्हां अधिकारी व कर्मचारी एकमेकांना भेटतात तेव्हा त्यांचे जे संवाद होतात ते शासकीय व कार्यकालीन कामाच्याबाबींवरच होतात व त्यामुळे शासकीय कामाचा निपटारा होण्यासच मदत होते, असे मला खात्रीपूर्वक अनुभवायला आले आहे. खेळण्यासाठी मोठमोठी मैदाने, जागा भरपूर उपलब्ध आहे.

गडचिरोली मुख्यालय हे एक अतिशय टुमदार व छोटे गाव असून, जिल्ह्याचे ठिकाण असूनही अतिशय शांत व पश्चिम महाराष्ट्रातील एका तालुक्याएवढे हे गाव आहे. येथे या मुख्यालयाच्या ठिकाणी विशेष वर्दळ दिसून येत नाही. तसेच जिल्ह्यांचे इतर तालुक्यामध्ये व गावांमध्येही वर्दळ दिसून येत नाही. जिल्ह्याच्या इतर

ठिकाणी गेल्यास गडचिरोली, आरमोरी, वडसादेसाईगंज, अहेरी, चामोर्शी, व कुरखेडा तालुका मुख्यालयाचा अपवाद वगळता अन्य गावांच्या ठिकाणी विशेष वर्दळ नाही. सर्वत्र शांतता आहे असे दिसून येते.

गडचिरोली या जिल्हामुख्यालयाच्या ठिकाणी एकच मुख्य रस्ता असून त्याला जोडून विशेष रस्तेही नाहीत. वाहनांची संख्याही अतिशय कमी आहे. एक छोटीशी बाजारपेठ या जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी आहे व त्या बाजारपेठेमध्ये सर्व प्रकारच्या चांगल्या दर्जाच्या जीवनावश्यक वस्तु विकत मिळतात असा अनुभव आहे. तसेच आदिवासी जिल्ह्याचे मुख्यालय असूनही दर्जाहीन वस्तु बाजारपेठेत विकायला येत नाही हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य या बाजारपेठेमध्ये आहे असा माझा अनुभव आहे. धानोरा, कुरखेडा, चामोर्शी, आरमोरी, वडसादेसाईगंज या तालुक मुख्यालयाी सुध्दा जीवनावश्यक वस्तु चांगल्या मिळतात.

गडचिरोली जिल्ह्याचा विचार केल्यास या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १५,४३३ चौ. कि. मि. असून १९९१ च्या जनगणनेनुसार या जिल्ह्याची लोकसंख्या ७, ८७, ००० आहे व त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या ३,०४,५३५ एवढी आहे. गडचिरोली जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रापैकी ७६.२२ टक्के क्षेत्र हे वनांनी व्यापलेले आहे व एवढे वनक्षेत्र राज्याच्या कोणत्याही जिल्ह्यामध्ये नाही. गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये वनउत्पादनामध्ये मुख्य व गौण उत्पादनांतर्गत बांबू, विडीपाने, डिंक, मोहाचीफळे, हिरडा इ. उत्पादने असून इमारती लाकूड व जळाऊ लाकूड ही मोठ्या प्रमाणात उत्पादित होते.

साधारणतः दुधी भोपळ्याच्या आकारासारखा हा जिल्हा विस्तारीत असून सिरोंचा ते कोरची हे वेगवेगळ्या टोकावर वसलेले तालुके आहेत. २६ ऑगस्ट १९८२ रोजी हा जिल्हा अस्तित्वात आला असून जिल्हा अस्तित्वात आल्यानंतर पूर्वीच्या चंद्रपूर

जिल्ह्यातील गडचिरोली व सिरोंचा या दोन तालुक्यामधून ८ तालुके झाले. ते कुरखेडा, आरमोरी, एटापल्ली, चामोर्शी, आहेरी, धानोरा, गडचिरोली व सिरोंचा असे झाले. त्यानंतर ऑगस्ट १९९२ मध्ये तालुक्यांची पुनर्रचना होऊन आणखी चार तालुक्यांची निर्मिती शासनाने केली. त्यामध्ये कोरची, वडसा, मुलचेरा व भामरागड ह्यांचा समावेश आहे.

या ठिकाणच्या शासकीय कामाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शासकीय काम करत असतांना जेव्हा जेव्हा शासकीय अधिकाऱ्यांना व कर्मचाऱ्यांना एखाद्या आदिवासी गावामध्ये प्रत्यक्ष जाण्याची संधी मिळते त्या त्या वेळेस त्याला आदिवासी घर, घराचा परिसर, व आदिवासींची स्वागत करण्याची पध्दतीही वैशिष्ट्यपूर्ण आढळून येते.

गडचिरोली जिल्ह्यांमध्ये वैनगंगा, प्राणहिता गाढवी, पोटफोडी या महत्त्वाच्या नद्या असून त्या नद्यांच्या किनाऱ्यावरील नैसर्गिक दृष्य पाहिल्यानंतर प्रत्येक अधिकाऱ्याच्या कामामध्ये उत्साह वाढल्याचे आढळून येते. भामरागड येथील नद्यांचा संगम व सोमनूर गावांजवळील नद्यांचा संगम टिपागड, सूरजागड, ही प्राचीन प्रेक्षणीय स्थळे असून सिरोंचा येथील कालेश्वर मंदिर व चामोर्शी तालुक्यातील मार्कडेश्वर देवालय ही धार्मिक स्थळेही या जिल्ह्याची महत्त्वपूर्ण ठिकाणे आहेत.

अहेरीचे आदिवासी रांजे घराणे (आत्राम) घराणे अजूनही राजकीय दृष्ट्या सक्रिय असून दस-याचा सण विशेष उत्साहाने व मानाने या गावी अजूनही साजरा होतो.

नक्षलवादी चळवळ या जिल्ह्यामध्ये वाढलेली आहे असे सतत म्हटले जाते ही बाब खरी आहे. परंतु, ज्या शासकीय कर्मचाऱ्यास आपले स्वतःचे नेमून दिलेले कामाकाज विहित वेळेत पूर्ण करण्याची आवड आहे, आदिवासींना मदत देण्याची आवड आहे व शासनाच्या

योजना आदिवासींपर्यंत पोहचवून त्यास लाभ देण्याची तत्परता ज्या ज्या अधिका-यांनी दाखविली आहे व दाखवित आहेत त्या त्या अधिका-यांनी तेथे कोणत्याही प्रकारचा त्रास नाही असे अनुभवावरून आढळून आले आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यामधील आदिवासी माणूस हा अतिशय स्वच्छ व नीटनेटका राहणारा असून त्याचे घर हे अतिशय स्वच्छ असते. प्रत्येक आदिवासी घराभोवती बांबुचे कुंपण असते. त्या आदिवासींच्या घरी गेल्या नंतर आलेल्या पाहुण्यांना हात पाय स्वच्छ धुण्याकरीता पाणी दिले जाते. हात पाय स्वच्छ झाल्यानंतरच पाहुण्यांना गोंडांच्या घरात प्रवेश मिळतो. आदिवासींच्या घरी गेल्यानंतर आलेल्या पाहुण्यांना कंदमुळे व रानमुळे देण्याची प्रथा अजूनही गावा गावात पहावयास मिळते. दंडार, रेला, अशा प्रकारचे समूह नृत्य प्रत्येक आदिवासी गावा गावांत चालते. बाराही महिने करमणूकीचे कार्यक्रम म्हणूनही समूह नृत्य गांवोगावी आदिवासी वस्तींवर चालू असतात. माडिया गोंड या आदिवासी समाजामध्ये घोटूलच्या सभोवताली महिला(रेला)गाणे म्हणतात. या सर्व बाबींचा विचार करता या ठिकाणी कोणत्याही शासकीय अधिकाऱ्यांनी

व कर्मचाऱ्यांनी स्थानिक परिस्थितीशी रममाण होऊन काम करावयाचे ठरविल्यास त्यांचा तेथील कालावधी केव्हां संपून जातो हे त्यांना कळून सुध्दा येत नाही.

सतत उद्योगी राहण्याकरीता, तसेच कल्पना विकसित करण्याकरीता गडचिरोली जिल्हा शासकीय कामांच्या संदर्भात समृद्ध आहे, नेतृत्व गुण वाढीस लागण्याच्या दृष्टीने व प्रभावी नियंत्रण विकसित करण्याचे दृष्टीनेही हा जिल्हा अनुभवासाठी अतिशय चांगला आहे.

विविध विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी, संशोधन करण्यासाठी व धडाडीने निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करण्यासाठी सुध्दा गडचिरोली जिल्हा अतिशय चांगला आहे.

आरोग्य विभाग, व्यावसायिक शिक्षण, उद्योग, कृषी सिंचन या क्षेत्रामध्ये संस्थांना व शासकीय अधिका-यांना काम करून दाखवून यशस्वी होण्यासाठी व आदिवासी समाजास समृद्ध करण्यामध्ये हातभार लावण्यासाठी ह्या जिल्ह्यांमध्ये खूप वाव आहे. अनेक बाबींच्या समृद्धतेमुळे या आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये यशस्वीपणे काम करणे अतिशय सोपे असून एक चांगला अनुभव घेण्यासाठी हा जिल्हा अतिशय चांगला आहे.

□□□

वनवासीयांची आर्थिक स्थिती आणि आरोग्य : एक विचार :

प्रा. डॉ. रा. ब. गोगटे ●

आयुर्वेद मनुष्यमात्रांना त्यांचे स्वास्थ , त्यांची निरोगावस्था टिकविण्यासाठी व त्यांना व्याधी मुक्त करण्यास मदत करण्यास निर्माण झालेले वैद्यकिय (सिध्दांत सिध्द)शास्त्र आहे. त्यांची सुरुवात वेदांपासून झाली पण लिखित स्वरूपात ते इ. स. पू. १५०० वर्षे आले. या आयुर्वेद वैद्यकीय शास्त्राबरोबरच प्राण्यांच्या रोगांवरचे पशु आयुर्वेद , व वनस्पतींच्या रोगांवर व या वनस्पती आपणास हव्या त्या गुणांच्या निर्माण करण्यासाठी लिखित केले गेलेला वृक्ष आयुर्वेद ही सर्व समकालीन शास्त्रे आहेत. सजिवांसाठी लिहिलेला हा आयुर्वेद आहे. या तिहांशी सतत संबंध येतो तो वनवासीयांचा आणि म्हणून आयुर्वेद आणि वनवासीयांचा अतूट संबंध आहे. त्याला आणखी एक कारण आहे की, आयुर्वेदात खनिजद्रव्यांची जी भर पडली ती धसवीसनच्या सुरुवातीला .इसवीसनपूर्वी मनुष्यमात्र, प्राणीमात्र आणि वनस्पती यांच्यावर त्यांच्या रोगांसाठी वनस्पतीच वापरल्या जात असत. पशु आयुर्वेद हा अश्वआयुर्वेद किंवा हस्ती आयुर्वेद म्हणूनही ओळखला जातो. अगदीच उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर वृक्षायुवेदांत आपणास पांढ-या रंगाच्या कापसाऐवजीनीळा तांबडा कापूस हवा असेल तर ते झाड कसे लावावे, त्यास कोणत्या वनस्पतीज औषधांच्या चूर्णाची मात्रा द्यावी याचे सविस्तर वर्णन आहे.

आयुर्वेदात वर्णन केलेल्या ज्ञात व अज्ञात अशा औषधी वनस्पती, मेंढपाळ, गोपाळ व वनांमध्ये राहणारे आणि वनात वास्तव्य करून असलेल्या तपस्वी लोकांकडून

करून घेण्याची पध्दत आयुवेदांत वर्णन केली आहे.
गोपाला स्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो मेषज न्यक्तिरिष्यते । सु. सु.३६/८

औषधीर्नामरूपाभ्यां जानते हयपजा वने।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिना ॥

च.सू.१/१२५

१९९४ सालीही अनेक भागात रानावनात राहणारे वनवासी अशा त-हेचे उपचार- मनुष्यमात्रांवर किंवा प्राणीमात्रांवर करीत असल्याचे आढळून येतात. त्यांच्याकडून लोक उपचार करून घेतात आणि बरेही होतात. यामध्ये पुरंदर किल्ल्यावरील सोनबा असेल, भीमाशंकरचे जाधव असतील, खानपूरच्या आठवडे बाजाराच्या दिवशी येणारा अमुक असेल, इंदापूरचे कोणीतरी, भिगवणचे कुणीतरी, वाईट एकच की ते देत असलेली औषधे कुणासही सांगत नाहीत.

एखादी वनस्पती खाल्ल्यानंतर ताप जाईल, उलटी होऊन बरे वाटेल, पोटदुखी थांबेल, अशी निसर्गतःच उत्पन्न होणारी संवेदना कुत्री, मांजरे, पक्षी, प्राणी यांना असते. कुत्र्याचे पिल्लू जन्मतः त्याच्या आइपासून वेगळे केले, इतर कुत्र्यांमध्ये मिसळू दिल नाही तरी ते आजारी पडल्यानंतर बाहेर जाऊन दुर्वासारखी एखादी वनस्पती खाते आणि बरे होते. निसर्गानी त्याला दिलेले हे नैसर्गिक ज्ञान आहे, (उपजत प्रवृत्ती) इनस्टिंकट आहे पूर्वीही अशी उपजत प्रवृत्ती माणसामध्ये असली पाहिजे, कारण “ध्यान

चक्षुं” चा उल्लेख आयुर्वेदात् सापडतो.

अर्थात् शरणं शक्रं दहशुर्ध्यानंचक्षुषा ।

स वक्षति शमोपायं यथावदमर प्रभुः॥ चं. सु. १/१७
ह्यानं समाधिविषेषस्तदुपलब्धि साधनत्वात्पक्षुरिव ध्यानचक्षुः

तेनः , स वक्षति शमोपायं यथावद् अमरप्रभुं :

आयुर्वेदाचा औषधी वनस्पतींबाबतचा

दृष्टीकोन व आदिवासींचा सहभाग

साधारणतः ज्या भागात जे रोग सापडतात त्याच रोगावर काम करणा-या वनस्पतीही तेथे सापडतात. निसर्गतः उगविणा-या वनस्पती ह्या त्या त्या भागाशी समरस झालेल्या असतात व त्या औषधी गुणांना चांगल्या उतरतात. ज्या वनस्पती जेथे होत नाहीत तेथे त्यांचे कृत्रिम समरसत्व निर्माण केले तर ते झाड जगेलही, पण त्याचे गुणधर्म निसर्गतः वाढणा-या वनस्पतींच्या गुणधर्मात कमी पडतात, म्हणून बोटॅनिकल सर्व्हेवरून त्या भागात कोणत्या वनस्पती होत्या, आता त्या का नाहीत, यांची कारणमिमांसा शोधून आदिवासींकडून त्यांची लागवड पुन्हा कशी होईल असा प्रयत्न केला पाहिजे व अशी झाडे लावून ती वाढविण्याबद्दल वनवासीयांना त्यासाठी काही खास बक्षिस योजना केली पाहिजे. सामाजिक वनीकरण किंवा वनराईच्या माध्यमातून चाललेल्या वनीकरणात त्या त्या भागात होणा-या औषधी वनस्पतींची लागवड कशी जास्त प्रमाणात होईल व मोनो प्लान्टेशन कसे कमी होत जाईल हे पाहणे अगत्याचे ठरेल. पण हे सर्व करीत असता एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा विसर कधीच पडून चालणार नाही, त्यांच्या पशु संपत्तीसाठी आवश्यक तेवढी गायराने व इंधनासाठी लवकर वाढणारी पण जळतांना कमी धूर करणारी व जास्तवेळ जळणारी झाडेही लावणे, उपलब्ध करणे तितकेच महत्त्वाचे. तसेच त्यांच्या झोपडीस वासे व भिंतीस काथ्या, बांबू मिळत राहणेही तितकेच महत्त्वाचे. असे केल्यामुळे औषधी वनस्पती जास्त सुरक्षित राहतील.

आयुर्वेदाच्या औषधी निर्मितीत औषधी वनस्पतींच्या पानांचे, फुलांचे, फळांचे, मूळांचे संकलन विशिष्ट काळीच करावं लागतं आणि आयुर्वेद काळात हेच काम आदिवासी करीत आले आहेत. या वनस्पती ताज्या, किड न लागलेल्या व विशिष्ट ऋतुमध्ये संग्रहित केलेल्या असतील तरच त्यांचे गुणधर्म औषधामध्ये दिसतात, अन्यथा ते दिसत नाहीत. बिम्बा आणि गेळफळ यांना विशिष्ट रंग आल्यानंतरच ती फळ झाडावरून खुडून आणली तरच त्यांचा अपेक्षित परिणाम दिसतो. उदा. गेळफळ हे वामनासाठी वापरले जाते. त्या फळांचा संग्रह वसंत-ग्रीष्म यांच्या मध्यावर करावा लागतो किंवा ती पुष्य-आश्विनी-मृगशीर्ष नक्षत्रावरच गोळा करावी लागतात. ती पांढरट पिवळट किंवा किडलेली असता कामा नयेत. तरच ती अपेक्षित फळ देतात.

वमनद्रव्याणा मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते,

अनपायित्वात् ।

तानि वसन्त ग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा

वा गृहणी यान्मैत्रे मुहुर्ते।

यानि पवचान्यकाणान्ययहतितिनि पाण्डुन्यक्किमीण्य

पूर्तेन्य जन्तुज्जधान्यद्रस्वानि,

तानि प्रमूज्य ।

ग्रंथप्रसारिणी हे उत्तम वेदना कमी करणारे औषध आहे पण ते शरदऋतुतच मुळासगट उपटून आणले तर

समूलपत्रामुत्पाद्य शरत्काले प्रसारिणीम् ।

तुळस ही औषधामध्ये खूप वापरली जाते, पण तिचा उपयोग तिला मंजि-या येण्यापूर्वी करावा लागतो. कारण मंजि-या आल्यानंतर ती सत्वहिन होते.

झाडावरून खुडून आणलेल्या पळसाच्या फुलांचा

उपयोग उन्हाळ्यामध्ये किंवा इतर कोणत्याही कारणामुळे उत्पन्न झाल्यामुळे मूत्र दाहावर होतो. तितका वनपौज डेपोमधून आणलेल्या फुलांत सापडत नाही. कारण ती खाली पडलेली, उन्हात वाळलेली, धुळीने माखलेली असतात. उन्हाळ्यात मुत्रदाहाचे रोगी खूप असतात आणि निसर्ग त्याचवेळी पळसाला खूप फुले आणतो. असे हे वनस्पतीचे आणि मानवाचे नाते आहे.

उष्णवीर्य औषधांचे, शीतवीर्य औषधांचे संकलन त्या त्या ऋतुतच केले तर त्यांत ते ते गुणधर्म जास्त संचित स्वरूपातच (पॉवर पॅकड) सापडतात.

अशा पध्दतीने सध्यातरी औषधांचे संकलन होत नाही. त्यामुळे औषधे त्यांच्या गुणांना कमी उतरतात. जे थोड्या मात्रतेत भागले असते तेथे जास्त मात्रा लागते. पर्यायाने कच्चया मालासाठी उपलब्धता कमी होते. कुणी असे म्हणेल मग सध्याच्या औषधांनी रोग कसे बरे होतात. त्याला शास्त्रीय उत्तर अगदी कुणी द्यायचे म्हटले तर उत्तर एकच - त्यांचे दैव. प्रत्येक रुग्णामध्ये स्वतःच बरे होण्याची प्रवृत्ती. भुनिबादि काढ्याचे उदाहरण द्यावयाचे झाले तर ते आम्लपित्तावरचे उत्तम औषध पण त्यात जाहिर केलेले सेल्फजनरेटेड अल्कोहोल पाहिले तर ते पितांना अक्षरशः चरचरत जाते. काही रुग्णांचे आम्लपित्त वाढते पण काही बरे वाटते, असे म्हणतात त्याला उत्तर एकच निदान चुकले/दैवाने बरे वाटले.

आयुर्वेदाच्या औषधांचे खऱ्या अर्थाने संकलन करावयाचे असेल तर निरनिराळ्या जंगलांचा आयुर्वेद औषधांच्या दृष्टीकोनातून सर्व्हे केला पाहिजे. त्यांची विभागवार सूची केली पाहिजे. ज्या वनस्पती जेथे होत्या आणि ज्या आता तेथे धरणे किंवा बॅकवॉटरनी नष्ट न होता जंगलतोडीमुळे, वणव्यांमुळे नष्ट झाल्या आहेत त्यांची पुनः लागवड करणे आवश्यक आहे. कोणत्या वनस्पतीची

पाने, मुळे, फळे, फुले कशी व केव्हा गोळा करावीत यांचे प्रशिक्षण वनवासीयांना देण्याचा उपक्रम - आयुर्वेद संचालनालय, समाजकल्याण विभाग, वनखाते यांच्या माध्यमातून केला गेला तर आयुर्वेदातील औषधे नक्की गुणकारी ठरतील आणि आदिवासींच्या आर्थिक विकासास आपोआपच गती मिळेल. परंतु आदिवासींनी अशा तऱ्हेने गोळा केलेल्या औषध मालाला योग्य किंमत मिळवून देण्याची हमीही शासनाने घेतली पाहिजे. नाहीतर श्रमजीवी संघटनेने कष्टाने योग्य पध्दतीने गोळा केलेल्या मुरुड शेंगाला दीड रुपया किलोही दर मिळत नाही म्हणून पोतीच्या पोती मुरुड शेंगा वाया गेली. असे होता कामा नये. त्यात मानवीश्रम व वनस्पती दोन्हीही वाया जातात की जे प्रगत राष्ट्राला परवडण्यासारखे नसते.

ड्रग कंट्रोल अँड मिनिस्ट्रीशननेही आयुर्वेदीय औषधांच्या उत्पादनात वर्णन केल्याप्रमाणे वनस्पती आहेतना, त्यांचा संग्रह काल, गोळा केल्याची तारीख, पध्दत हे पाहूनच अशी औषधे प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीने बाजारात येतील असे पाहिले पाहिजे. सध्या आयुर्वेदीय औषधे म्हटले की त्याचा फॉर्म्युला व तो ग्रंथोक्त आहेना, एवढेच पाहिले जाते ते योग्य नक्कीच नव्हे आणि आता आपण गॅटचे सभासद आहोत म्हणून तर ती आपली जबाबदारी अधिकच. अन्यथा एखादी विदेशी कंपनी तंतोतंत आयुर्वेदाच्या पध्दतीने प्रभावशाली औषधी बनवेल व पेटंट घेऊन मोकळी होईल.

वनवासीयांचा औषधोपचार

प्रत्येक भागात दवाखाने काढणे व काढला तर डॉक्टर मिळणे शक्य नसते, बळजबरीने करारपात्र डॉक्टर तेथे पाठविला तर तो मनापासून कधीच काम करणार नाही. सामान्यतः त्या त्या भागात त्या त्या रोगावरच्या वनस्पती असतातच. या वनस्पतीची माहिती त्या त्या भागातील लोकांना करून दिली तर लोकांना त्याचा उपयोग खूपच

होईल. डॉक्टर नसलेल्या दवाखन्यांची संख्या कमी होईल. तेथील अंगणवाडी शिक्षिका, मराठी शाळेतील शिक्षक, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या माध्यमातून ते करता येईल. याचा आयुर्वेदाशी संबंध जास्त असल्याने ही जबाबदारी आयुर्वेद संचालनायलावर टाकली तर दुधात साखरच पडेल. आयुर्वेदीय पदवीधरांनाही जास्त प्रमाणात आरोग्य सेवेत समाविष्ट करता येईल.

नेहमी सापडणा-या औषधी जंत्री थोडक्यात खालीलप्रमाणे देता येईल. पावसाळ्यात भरपूर प्रमाणात उगवणा-या टाकळा तो कोवळा असताना त्याची भाजी करून खाल्ली तर तो जंत होऊ देत नाही. पावसाळा सरतांना होणारा कुरडू त्याचे बी - मूतखड्याला बरे करते. तर पुनर्नम्याची भाजी- नाळगुद, मूत्रास्पता, शोध कमी करते. पारिजातकांच्या पानांचा काढा थंडीताप घालवतो. सुरणाची भाजी मूळव्याध बरी करते तर नागकेशर मुळव्याधीतून पडणारे रक्त थांबविते. तुळशीचा काढा खोकला व सर्दी बरा करतो. अडुळसा खोकला बरा करतो व छातीतून पडणारे रक्त थांबविते. उन्हाळ्यात होणारी लघवीची आग - पळसाची फुले घालवतात. हुलम्याचे कढण सांधीदुखी थांबविते. वावाडिंग खाजकुयलीचे तुस, पळसाचे बी- जतांचा नाश करतात. दुर्वारस योनीगत रक्तस्त्राव थांबवितात. कुड्याचे मूळ जुलाब थांबवितात. हातम्यांच्या फुलांची भाजी रांतांधळेपणा घालवते. शरपुंखेची मुळी, कोरफड, एरंडाचा पाला कावीळ बरी करतात. भूक वाढवितात. तोंड आले तर जाई चा पाला चघळून बरे होते किंवा फणसांब्यांनी बरे होते. करंज निंबोणीच्या बिया त्वचेचे रोग बरे करतात. उंबराचा चिक गालफुगी बरा करतो. एकदांडी जखम भरून आणते. अशा या अनेक वनस्पती रानावनात सापडतात. एक नाही तर दुसरी या वनस्पतींची ओळख, ती किती वापरायची, त्याची पाने, फुले, फळे काय वापरावयाचे यांचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. सेवाभावी संस्थांचा सहभागही यात होऊ शकेल.

वनवासीयांच्या आहाराबाबत व कुपोषणाबाबत असाही विचार आवश्यक

सध्या आदिवासींच्या, वनवासीयांच्या आहाराबाबत, कुपोषणावर बरीच चर्चा चालू असते. या मुलांना दुधाची भुकटी, बिस्कटे, सुकडी, शेंगदाण्याची चिक्की, व्हिटमिन्स वगैरे वगैरे देऊन त्यांचे स्वास्थ टिकविण्याचा प्रयत्न चालू आहे.

ठाणे-रायगड-रत्नागिरी या जिल्ह्यात या लोकांच्या खाण्यात प्रामुख्याने नागली, वरी कुळीथ, पावटे यासारखे पदार्थ असतात. क्वचित प्रसंगी तांदूळ खाण्यात येतो. या जोडीला निरनिराळ्या ऋतुत होणारा फणस, काजू, गावठी आंबा, मोह, करवंदे, जांभळे, आटके यासारखी फळे येतात. कर्तोली, काकड्या, भोपळे यासारख्या किंवा माठासारख्या भाज्या येतात किंवा कारंद, कोण, आळकुड्या किंवा तत्सम कंद येतात. मधून मधून सुकट बोंबील किंवा रानात मारलेला ससा यासारखे पदार्थ येतात. चंद्रपूरच्या बाजूला चारोळ्या, तर मोहाच्या भाक-याही खाण्यात येतात. या सर्व पदार्थांत सध्याच्या भाषेत कॅलरिज, सॉल्टस, मिनरल्स कमीच असतील असे नसते. पण इतर खाद्य पदार्थांबरोबर होणारा संयोग हा कारणीभूत होत नसावा ना अशी शंका येते. तव्दत्कृठष्ट्यवरकडु वल्लभ कुष्टकाः ॥ वा . सु. / ७/३१

भीमाशंकरच्या माणसाचे हिमोग्लोबीन ब-यापैकी असून त्याच्या चेह-यावर तेजाचा अभाव असतो. कारण तो सर्वबाजूंनी येणा-या वा-यास एक्सपोजड असतो व उंचीवरही राहतो. असे हे वाहणारे वारेही काही रोगांना कारणीभूत होतात.

पुरोवात तपपरजस्तुषार परुषनिदाना ॥ वा. सू. २.४०
पूर्वेकडील वारा, सकाळचे ऊन, धूळ, पाऊस व तीव्र

वायू यांचे सेवन करू नये.

वनवासीयांना त्यांचे पाणी, झरे, पाझर, तळी, नद्या, विहिरी यांच्यातून उपलब्ध होते. कदाचित ते बॅक्टेरिया फ्री असेलही, परंतु ते ज्या जमिनीतून पाझरते त्या जमिनीचा गुण ते पाणी घेते व त्यामुळेही रोग होऊ शकतात.

विद्यात्कप तडागादिन् जाडलानूपशैलत । वा. सु. ५

विहिरी, तलाव, झरे इत्यादींचे पाणी त्या त्या देशांचे स्थितीवर अवलंबून आहे. जंगल प्रदेशातील पाणी हलके असते, तर अनुप प्रदेशातील (दलदलीचा प्रदेश) फारच जड असते तर पर्वतावरचे किंवा डोंगराळ प्रदेशातील फारच हलके असते.

प्राच्याऽऽ व न्यापरान्तोत्था दुर्वामाति महेंद्रजाः।

उदरश्लीपददातङ्गान् सहयविन्हथेयोभ्दवा : पुन : ॥ ११

कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषहन्यः परियात्रजा ।

बलपौरुष कारिण्य : सागराम्भस्त्रिदोषकृत ॥

वा. सु. ५.११. ८२

बंगाल, माळवा व उत्तर कोकण देशातील नद्यांच्या पाण्यापासून मूळव्याध होते, महेंद्र पर्वतापासून निघणा-या नद्यांच्या पाण्यापासून श्लीपद (हत्तीरोग) व उदर (सिरोसिस ऑफ लिव्हर) सद्द्याद्रि व विंध्य पर्वता पासून निघणाऱ्या नद्यांच्या पाण्यापासून महारोग, अँनिमिया (पांडू) व शिरोरोग उत्पन्न करतात .विंध्याद्रिच्या वायव्ये कडील नद्यां दोषरहित आहेत तर समुद्राचे पाणी कोणताही रोग उत्पन्न करू शकेल, (येथे रोग उत्पन्न करतात) याचा अर्थ रोग करतीलच असे नाही, पण त्याच्या पाण्याने त्या लोकांना तसे रोग होण्याकडे प्रवृत्ती असते, असा घ्यावयाचा असतो. ज्याला डिसिप्रोननेस म्हणतात. आता १९९४ साली नद्यांचे प्रवाह बोगद्यांच्या सहाय्याने बदलले आहेत, त्यांच्यावर धरणे झाली आहेत. त्यांचे खळखळ आपटत वाहणे थांबवून त्यांचा प्रवाह मंद झाला आहे. अशा

नद्यांच्या पाण्याचा वेगळा विचार करणे प्राप्त झाले आहे.

“कोयनेच्या ” भूकंपात मी देवरुख येथे होतो. तेथे कुंडी, बेलारी, मुचटीसारख्या गावांत माझेकडे धान्य पुरविणे व त्यांचे आरोग्य संभाळणे असे काम होते. ही सर्व गांवे दुर्गम अशा डोंगराळ भागात होती. या लोकांना उत्तम प्रतीच्या गव्हाचा आटा, तांदूळ आणि दुधाच्या भुकटीपासून केलेले दूध आम्ही पुरवित होतो. हे पदार्थ त्यांनी पूर्वी कधी चाखले नव्हते. शिवाय व्हिटामिन्सच्या गोळ्या होत्याच. पण असा आहार देऊन कुणाच्या प्रकृतीवर चांगला फरक पडल्याचे आढळले नाही. उलट पोटाच्या तक्रारी, दूध प्यायल्यावर जुलाब सुरु झाले. गेल्यावर्षी लातूर परिसरातील भूकंपात मला थोडेसे काम करावयास मिळाले. बिस्कटे, पाव, दूध तिथल्या लोकांना पचविता आले नाही.

ज्या हवामानात तांदूळ होतो, तेथे गहू करण्याचा प्रयत्न केला तर तो होईलही पण त्याच्या गुणधर्मात काही प्रमाणात फरक राहिल. ज्या भागात जे उपजत उगवते, ते तेथील माणसांना सोसते. तेथील लोकांना रोग बरा करण्यासाठी तेथलीच वनस्पती सोसतात. कारण वनस्पती आणि माणूस तेथील निसर्गाशी समरस झालेला असतो. औषधात वापरली जाणारी खाजखुजली बी उत्तर हिंदुस्थानातून येते ती गुटगुटीत, मोठी, रंगाला पांढरट पिवळी असते तर सावंतवाडीकडून येणारी बी बाहेरुन रंगाला काळी, आकाराने बारीक, वजनाला हलकी असते. व्यवहारात असे आढळते की, सावंतवाडीच्या माणसाला उत्तर प्रदेशातून आलेली खाजखुजली सोसत नाही.

आणि म्हणून आदिवासींच्या कुपोषणाबाबत आम्ही विचार करतो त्यावेळी त्याच्या कॅलरिक व्हॅल्यू किंवा व्हिटॅमिन्सचा विचार न करता पुस्तकी ज्ञानावर अवलंबून न राहता तेथील उपलब्ध पदार्थ तेथील पाणी, तेथील

वारा, आणि त्यांना काय सोसेल/काय सोसणार नाही याचा विचार करूनच तसा कार्यक्रम आखला पाहिजे. पावसाळ्याच्या सुरुवातीला वाया जाणा-या फणसांच्या बियांचा आहारीय द्रव्य म्हणून विचार व्हावयास हवा. कोकमांचे तेल चॉकलेटसाठी मुंबईस जाऊ न देता त्याचा पुन्हा पूर्वीप्रमाणे आहारांत उपयोग व्हावयास पाहिजे.

या सर्व भागात कृमी हा महत्वाचा भाग आहे . तोही कुपोषणास जबाबदार होतो त्यासाठी पिपराझीन, मेर्बोडियाझॉलच्या गोळ्यांवर खर्च न करता तेथे उपलब्ध असलेल्यापैकी पळसबी, कपिला, वावाडिंग, टाकळा याचा उपयोग ऋतुपरत्वे कमीत कमी अंगणवाड्या, शाळा यामधून झाला पाहिजे. शाळेत प्यावयास द्यावयाचे पाणी वावाडिंग टाकून उकळून दिले पाहिजे. गढूळ पाणी निवळण्यासाठी तुरटीचा उपयोग टाळला पाहिजे. कारण घरगुती व्यवहारात त्याचे प्रमाण ठरविता येत नाही व त्यातून नवीनच रोग उत्पन्न होतात. अशावेळी पाणी निवळण्यासाठी तेथे उपलब्ध होणा-या निवळीच्या बियांचा वापर शिकविला गेला पाहिजे.

आमच्या जव्हार तालुक्यातील काही कातकरी अद्याप मळप्रवृत्तीनंतर गुदप्रक्षालन करित नाहीत. त्यांचेकडील लग्नसमारंभ हा सर्वांना दारु प्यायला खेरीज होत नाही. या रितीभाती बदलण्यासाठी आता प्रयत्न केला पाहिजे. जुन्या गोष्टींचा त्याग आणि नव्या वस्तुंचा समावेश हा त्या लोकांच्या बाबतीत क्रमशः व्हावयास हवा. 'सवयी अन आहार' सर्वांनाच तो लागू आहे. नवीन घरात रहायला गेल्यानंतर वीजेचे बटण आपणास पटकन सापडत नाही किंवा एकदम लाईट गेल्यावर आपण गोंधळतो तशीच परिस्थिती आपण जुनी वस्तू सोडताना आणि नवीन वस्तू स्विकारतांना होत असते. म्हणून कुपोषण जन्य अतिसार सुरु झाल्यानंतर

त्यांच्यावर एकदम औषधांचा किंवा आहारद्रव्यांचा मारा करून चालणार नाही. याचे आयुर्वेदात सुरेख वर्णन आहे.

पादांशेन त्यजेत्साम्यमहितं हितमाचरेत् एकांतरं ।

ततश्चौर्ध्वं द्वयतरत्र्यंतरं तथा ।

क्रमेणानेन संत्यंक्ता दोषाः संवर्धिता गुणाः ॥

प्रभां वित न पीडायै प्राक्षवंति स्थिरात्मताम् ॥

अ. स. १.१३. १४

या सर्व गोष्टी घडवून आणण्यासाठी लोकांचा सहभाग हवा तसेच शासनाच्या निरनिराळ्या खात्यांत एकमेकांना पूरक असा सहभाग हवा.

आयुर्वेद संचालयाने वनस्पती लावावयाच्या ठरविल्या तर त्यासाठी आवश्यक जमिनी रेव्हिन्यू खात्याने उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत किंवा वनखात्याने उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. त्यांचे संरक्षण वनखात्याने त्यांच्या झाडांबरोबर केले पाहिजे किंवा पोलीस खात्याने दिले पाहिजे. ड्रग कंट्रोल अॅडमिनिस्ट्रेशन, शास्त्रीय पध्दतीने जमा केलेल्या या औषधी वनस्पती कारखाने वापरतील असे पाहिले पाहिजे. शिक्षणाच्या बाबतीत समाजकल्याण खात्याला शिक्षण खात्याचे व वैद्यकीय शिक्षण खात्याचे सहकार्य मिळाले पाहिजे.

दैनंदिन जीवनातही आपले हातपाय, इंद्रिय एकमेकांशी सहयोग करतात म्हणून माणसाच्या हातून योग्य कृती घडते. यातील कुणीही एकांनी असहकार केला किंवा असमर्थता दाखविली तर जसे घडावयास हवे तसे घडत नाही . मला वाटते की महाराष्ट्र शासनाची सर्वच खाती अशाप्रकारचा सहभाग देतील आणि आपणास नक्कीच काही चांगले साधता येईल. अर्थातच शासनाबरोबर समाज आणि सेवाभावी संस्थांचा सहभाग हवाच. तेव्हाच आदिवासींच्या सर्वांगाण प्रगतीचा काळ दृष्टीपथात येईल.

□□□

आदिवासींची काही सांस्कृतिक वैशिष्टे

उत्तमराव सोनावणे •

भारतात विकसित समाज व मागासलेला समाज असे घटनेअंतर्गत विभाग केले गेले आहेत. घटनेनुसार मागासलेल्या समाजात अनुसूचित जाती जमाती या दोन भागात विभागणी केली आहे. जातींची संकल्पना ही देशव्यापी असून ती पारंपारीक व्यवसायांवर आधारलेली असून त्यांचा मूळ पुरुष असतो. धार्मिकदृष्ट्या ही संकल्पना सर्व वर्गांशी निगडित आहे.

जमातीची संकल्पना ही जाती इतकी व्यापक नसून 'विशिष्ट भागातच' आढळणारा मनुष्यसमूह की ज्यांचा उत्पत्तीबाबतच्या संकल्पना दंतकथेवर आधारीत आहेत जसे की, नद्या-नाले, वृक्ष, पशु, किंवा डोंगर, टेकड्यांपासून उत्पत्तीच्या वेगवेगळ्या धारणा असू शकतात व गरजेनुसार व्यक्तीनिष्ठ वस्तूनिर्मिती यावर आधारीत असते. त्यामुळे या समूहांना 'अनुसूचित जमाती' संबोधण्यात येते.

आदिवासी त्यामुळे त्यांच्या आदिम संस्कृतीचे जंतन करू शकले. त्यांच्या रुढी, परंपरानुसार आचरण करू शकले. आणि या बाबींचा उल्लेख आदिवासींच्या व्याखेत प्रामुख्याने आला आहे. दुर्गम डोंगरात राहणारे विशिष्ट भौगोलिक भूभागापुरतेच अस्तित्व असून स्वतःची बोलीभाषा बोलणारे, वैशिष्टपूर्ण सांस्कृतिक वारसा निष्ठेने जोपासलेले व इतरांच्या संपर्कात बुजणारे मनुष्यसमूह म्हणजे 'आदिवासी जमाती'.

या जातीजमातींना भारतीय घटनेने मान्यता दिली असून त्यांची यादी घटनेच्या परिशिष्टात दिलेली असल्याने

त्यांना अनुसूचित जमाती म्हणता येते. यापैकी अनुसूचित जमाती म्हणजे 'आदिवासी' भारतात एकूण ३१४ आदिवासी जमाती असून त्यापैकी महाराष्ट्रात ४७ जमाती आहेत.

जित आणि जेत्यांच्या संघर्षात आदिवासींनी अनेक वेळा चूल मोडून जीवाच्या भितीने संसार उचलावे लागलेत. प्रबळ आक्रमणापासून बचावासाठीच मैदानी भागातून स्थलांतरित होत ते आजच्या द-याखो-यांच्या भागात वास्तव्यास आले आहेत.

या जमातींच्या आदिम संस्कृतिचा मुख्य गाभा म्हणजे त्यांची निसर्गपूजकता. या निसर्गपूजक धर्मात प्रत्येक वस्तुत जीव असतो. प्रेतात्मा भूत, पिशाच या कल्पनांचा पगडा असतो. सर्व आदिवासी जमाती निसर्गपूजकच होत्या. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासींच्या मूळ धार्मिक संकल्पनात फार मोठा बदल झालेला आहे. त्यांच्यामध्ये झालेल्या शिक्षणाचा प्रचार व इतरांच्या वाढत्या संपर्काने स्वतःच्या संस्कृतीबाबत हिनत्वाची, न्यूनगंडांची भावना रुजू लागल्यामुळे या सांस्कृतिक संकोचात भरच घातली. ही बाब खरी असली तरी मूळ कल्पना व आचरण पध्दती पुर्णपणे बदलल्या गेल्या नाहीत. शतकानुशतके विशिष्ट सांस्कृतिक निष्ठा श्रद्धेने जोपासल्या गेल्या होत्या. त्यांच्यावर मर्यादा आल्या परंतु आजही कितीतरी वैशिष्टपूर्ण सामाजिक/ धार्मिक परंपरा, रुढी निष्ठेने आचरणात येत आहेत.

मानवी विकासाचा विचार केल्यास मानवांचा प्राचीन काळ आणि आधुनिक भौतिक प्रगती यांच्या बाबतीत प्रवासातील महत्वाचे दुवे म्हणजे आदिवासी संस्कृतिचे विविध पैलू होत. त्यादृष्टीने पहाता श्रध्देने जपलेल्या आदिवासींच्या विशिष्ट परंपरा आणि रुढी फार फार महत्वाच्या आहेत. त्यामुळे सुधारणांच्या गदारोळात बदलणारा आदिवासी आणि तो सोडत असलेली त्याची स्वतःची संस्कृती यांनाही फार महत्त्व आहे. दुर्दैवाची बाब म्हणजे या सांस्कृतिक मूल्यांच्या नोंदी दस्तऐवजी स्वरूपात अभावानेच झालेल्या आढळतात. याचा परिणाम मानवी प्रगतीच्या इतिहासातील दुवा असलेल्या दृष्य स्वरूपात सादर होणा-या या पाऊलखुणाच पुसल्या जात आहेत.

या दृष्टीने पाहू गेल्यास जेथे जेथे व ज्या ज्या आदिम रुढी, परंपरा जास्तीत जास्त आदिम श्रध्देने चालू आहेत त्यांचे महत्त्व काही आगळे वेगळेच आहे. त्यांना मानवी संस्कृतिच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्व आहे.

अशाच पुसट झालेल्या काही रितीरिवाजांची माहिती मला माहित असल्याप्रमाणे खाली नमूद करित आहे.

हिरवा देव

सह्याद्रिच्या पश्चिम उतारावरील व मुख्यतः ठाणे जिल्ह्याच्या कोकण भागातील वारली, मल्हार कोळी, ठाकर, कातकरी, कोकणा या जमातीचा ' हिरवा ' हा प्रमुख देव आहे. हिरव्या, शिवा-या इत्यादी नावाने; तो सातपुड्यापर्यंतच्या आदिवासीमध्येही पुजला जातो.

वारल्यांची हिरवा व हिरवा पूजा ही आदिम श्रध्देचा वैशिष्टपूर्ण नमुना आहे. हिरवा हा धातूची चिलमीसारखी पुंगळी आहे. त्यात मोरपीसे ठासून भरून रेशमाच्या दोऱ्याने बांधलेली असतात. या विधिला 'हिरवा बांधणे' असेच म्हणतात.

बांधलेला हिरवा वारल्यांच्या झोपडीत माळ्यावर

सलाड नावाच्या टोपलीत ठेवलेला असतो. सणासुदिस, पौर्णिमा व विशेषतः अमावस्येस हिरवा पुजावाच लागतो.

हिरवा पुजामध्ये कपभर मोहाची दारु चौरीसारख्या पिसारलेल्या मोराच्या पंखात हळूहळू ओतायची असते. दारु हा आदिवासी संस्कृतिचा अविभाज्य घटक आहे. मूल जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचे सर्व संस्कारात दारुचा वापर मुक्तपणे होत होता. खेरीज दारु ही वैयक्तिक सेवनाची बाब नसून सामुदायिक व कौटुंबिक सेवनाची त्यांची बाब आहे.

मोरपिसात दारु ओतल्यामुळे विभिन्न गुणधर्माने मोरपीस कुजून त्यांची धारणाशक्ती कमी कमी होत जाते आणि आदिवासी देवाची कृपा कमी व्हायला लागलीय असा समज करून घेतो.

शेवटी मोरपिसात ओतलेली सगळी दारु जेव्हा खाली सांडते तेव्हा तो घाबरा होऊन हिरवा बांधण्याचा विधी करतो.

या बांधण्याच्या क्रियेतच आदिवासींचा धर्म भोळेपणा, अंधश्रध्दा व कर्जबाजारीपणाचे दुष्टचक्र सामाविलेले आहे.

हिरवा बांधणे ही धार्मिक विधी असून तीन दिवस चालतो. झांगळीभगत, डाकाभगत व गांवचा भगत या तिघांचा या विधीमध्ये मुख्य सहभाग असतो. हंगामा नंतरच साधारणतः हा विधी केला जातो. सगळा गांव, नातेवाईक यांना तीन दिवस खातील तेवढा भात, दारु, मटन दिले जाते. मंत्र, तंत्र, पूजाअर्चा यांच्या विधीवत क्रिया चालू असतांना कोंबड्या बक-यांचे भरपूर बळी दिले जातात. यजमानाला हा विधी लग्नापेक्षा जास्त खर्चाचा असतो.

या हिरवा बांधण्याचे, तीन दिवसातील क्रमाक्रमाने येणारे विधी, बळी, भगत व आदिवासी श्रध्दा या बाबी खास उल्लेखनीय असतात. यात तंत्र मंत्रांचा भाग होता. आता हा विधी नामशेष होत आहे.

काज : आदिवासी श्राध्द विधी:-

मृतात्मा व पिशाच्च यांवर आदिवासींची नितांत श्रध्दा आहे. मृतात्म्यांच्या प्रित्यर्थ श्राध्दाची संकल्पना आदिवासींमध्ये प्रभावी असून 'काज' या विधीतून तो प्रगट होतो.

प्रमुख्याने काज हा विधी ठाकर व वारली या जमातीत केला जातो. ठाणे जिल्ह्यात प्रचलित सामाजिक सुधारणांमुळे बऱ्याच भागात या विधींवर बंदी घातलेली आहे.

'वर्षभरात प्रामुख्याने गावातल्या कदाचित पंचकोषीतल्या मृतात्म्यास एकत्रित अर्पण केलेल्या श्राध्दविधीस 'काज' असे म्हणत'.

काज घालण्यास प्रवृत्त झालेल्या एखाद्या कुटूंब प्रमुखाच्या अधिपत्याखाली भाऊबिजेच्या दुस-या दिवशी गावाबाहेर ओढ्याच्या काठी भगतामार्फत हा विधी साजरा होतो.

ब-याच मोठ्या उत्सवाच्या स्वरूपात हा उत्सव साजरा होत असे. यात्रेसारखे याला स्वरूप येत असे.

काजासाठी कारवीच्या काड्यांचा मांडव (छोटा) घालतात. खाली चौक भरतात. चौकात मडके ठेवतात. भगत कांजाची गाणी गात असतो. तोच विधी मुख्य असतो.

महत्त्वाचा विधी म्हणजे भगताच्या अंगात तो मृतात्मा आल्यावर तो नातेवाईकांनाच माहित असलेल्या ओळखीच्या खुणा अथवा ठिकाणे, घटना सांगतो. त्यानंतर मृताचे नातेवाईक एका पाठोपाठ येऊन मांडवातल्या मडक्यावर डोके धरतात. भगत तलवारीने अथवा सुरीने प्रत्येकाच्या डोक्याच्या मागिलभागी वार करतो. त्यातून येणा-या रक्ताचा थेंब गाड्यात पडू द्यायचा. अशाप्रकारे सर्वात मुख्य असा हा मृतात्म्यास स्वतःचे रक्त देण्याचा सार्वजनिक विधी या 'काज' श्राध्द विधीत केला जातो.

रात्रभर नाचगाणी, बकरी, कोंबडी यांचे बळी देत

भरपूर मद्यपान चालते. या प्रकारात डोके फोडण्यास महत्त्व आहे. परंतू अशा प्रकारात मृत्यु होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे यावर बंदी घालण्यात आली असल्यामुळे हा विधी ही नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे.

मृताची विधवा पत्नी असल्यास त्या रात्री तिच्या पदराला रुपया लावण्याला फार महत्त्व असते. रुपया लावणे याचा अर्थ त्याचे बायको होणे. याचा गैरफायदाही घेतला जातो. साधारणतः अशा बाईंच्या पदरास तिच्या लहान दिरांस रुपया लावण्याचा अधिकार असतो.

कांबडपूजा:-

कांबडपूजा ही प्रजननाची प्रतिक असते. या पुजेत सादर होणा-या नृत्यांस 'कांबडनृत्य' म्हणतात. यात डेरा व झांज ही वाद्ये वाजवतात. पुर्वी लग्नानंतर व सुगीनंतर कांबड घालण्याची प्रथा होती.

याची कथा मात्र अशी आहे की, देवांच्या व्दारकेत कणसरी ही पिकांची देवी होती. प्राचीनकाळी धान्य अतिशय विपुल होते. त्यामुळे लोक शिजलेले अन्न शिल्लक राहिल्यास गुरांना व कोंबड्यांना घालीत किंवा जास्त झाल्यास फेकून देत. अन्नधान्याची नासाडी होऊ लागली. अशाप्रकारे कणसरीचा (लक्ष्मीचा) अपमान होऊ लागल्यामुळे ती सात समुद्राच्या बेटात जाऊन लपून राहिली.

त्यामुळे देवाच्या व्दारकेत दुष्काळ पडला. सर्व देवांना संकट आल्याने देवांनी सर्वत्र कणसरीचा शोध घेतला. ती न सापडल्याने ते हवालदिल होऊन बडादेवाकडे गेले. नारनदेवाने सर्वत्र शोधण्यास सांगितले. येहूला शपथ घातलेली असल्याने तिने काहीच सांगितले नाही. खूप शोधाशोध करून शेवटी अखेर कणसरीस शोधले. पण ती कोणामुळेच परत येत नाही असे पाहून शेवटी नारन देव देवांच्या विनंती वरून जातो.

नारनदेव म्हणजे पर्जन्यदेव असा वारलींचा समज आहे.

मग नारनदेव तिला खुष करण्यासाठी चित्र विचित्र नृत्ये करतो. शेवटी प्रजननाची भावना कणसरीच्या मनात उदिदपीत होऊन तिचा राग कमी होतो व ती हसते. सर्व देवांनी तिच्याशी बोलणीकेल्यानंतर सर्वांना पुन्हा धान्य मिळू लागते. कथेचा पुढील भाग म्हणजे नारनदेवाच्या चावट, वात्रट लीलांनी कणसरी खुष होते. आपला राग सोडते व देवांच्या व्दारकेत परतण्याचे कबूल करते.

नंतर शंकराच्या व्दारकेत आंघोळीच्या दगडाखाली एक कोंब उगवतो. तो अंकूरतो, वाढू लागतो, कोणालाच ओळखता येत नाही.

त्याची ओळख शेवटी धान्या कुणब्याला (आदिवासी शेतक-याला) कणसरी म्हणून पटते. तेव्हापासून आदिवासींकडे कणसरीची पूजा केली जाते. व त्या घटनेची आठवण म्हणून नारनदेवाच्या नावाप्रमाणे नृत्य आदिवासी चांगला हंगाम, सुगी, संतती व सुबत्ता यासाठी करतात.

कांबडपूजेची मांडणी, गाणी व सोंग व एकूण नृत्य हा एक आदिमश्रध्देचा भाग आहे. याच्या जोडीला मांदोळ नृत्य घेतल्यास आदिम श्रध्देचा , पुर्नजननाचा अर्थ पुर्णत्वाने समजून येईल. मांदोळ नावाच्या ढोलक्याच्या साथीत हा नाच होतो. यात मुलीचे लग्न जमविणारी व-हाडी मंडळी असते. नव-याकडील मंडळीस नारनदेवाच्या घोड्याच्या सोंगासारखा नवरदेव असतो.

नारनदेवाने केलेली नृत्ये कांबड नृत्यात कांबडी पथक सादर करते असा समज आहे. नारनदेवाच्या घोड्याच्या प्रतिकात्मक सोंग घेतात. ३/४ पुरुष व ४/५ स्त्रिया कणसरी व नारनदेवाची गाणी गात असतात. घोड्याच्या सोंगाने फक्त लंगोटी नेसून शरीर सजवलेले असते. यात लांबलचक लिंग प्रतिकात्मक कमरेला बांधलेले असते.

या सोंगाच्या गाण्याबरोबरच्या अश्लील लीला मुळे सध्या हा नाच विनाशाकडे झपाट्याने चालला आहे.

बोंडा भिल्ल:-

धुळ्याकडील भिल्लांची 'बोंडा भिल्ल' ही भिल्लांकडून भीक मागून जगणारी जमात आहे.

बोंडा भिल्ल ही अत्यंत अल्पसंख्य जमात असून अस्तंबाच्या यात्रेत एकत्रित जमते. येरवी ही जमात रस्त्यावर महाभारतातील निरनिराळ्या कथा गाऊन, सांगून त्यावर उदरनिर्वाह करतात.

अस्तंबाच्या यात्रेत हे बोंडा भिल्ल महाभारतातील कथेवर आधारीत प्रहसन सादर करतात. अस्तंबा म्हणजे महाभारतातील अजरामर पुरुष चिरंजीव अश्वत्थामा त्याचप्रमाणे बोंडा भिल्ल म्हणजे महाभारतातील त्या त्या पात्राचे वंशज आहेत असा समज आहे. त्यामुळे प्रहसनाच्यावेळी वंशपरंपरेने ठरवून दिलेल्या पात्रांची नकल त्या कुटुंबातील व्यक्ती करीत असतात. त्यांचे पेहराव, संभाषण इ. बाबी त्या त्या कुटुंबाच्या असतात.

अशा रितीने वर्षातून एकदा एकत्र येऊन महाभारतातील कथांवर आधारीत नृत्यनाट्य सादर करण्याची ही अजब सांस्कृतिक ठेव बोंडा भिल्लांच्या रूपात महाराष्ट्रात आता कशी तरी टिकून आहे.

कोरकूंची होळी

होळी हा कोरकूंच्या दृष्टीने सामाजिक समतेचा दिवस आहे. कोरकू स्वतःला रावणाचे वंशज समजतात. मेघनाथ या रावणाच्या पुत्राचे ते पूजन करतात. त्याचप्रमाणे रामाची सीता रावणाने पळवून नेली नव्हती तर त्याच्यावर भाळून त्याच्या मागे गेली होती अशी लोकगीते कोरकू लोकवाडमयात आहेत.

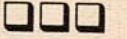
कोरकू होळीस फाग म्हणतात. फाग मागण्याचीही पध्दत त्यांच्यात आहे.

होळीच्या दुस-या दिवशी मैदानात एक लाकडी खांब

पुरतात. त्याला रंधा मारून तेल चोळून गुळगुळीत केले जाते. त्याची १० फुटापासून २५ फुटापर्यंत उंची असते. टोकाला खारका, नारळ व रुपये यांचे गाठोडे बांधलेले असते. खांबाभोवती आतल्या वर्तुळात स्त्रिया फेर धरून नाचतात. त्यांच्यामागे पुरुषांचा फेर असतो. स्त्रियांच्या हातात निरनिराळ्या झाडांच्या फांद्या असतात. पुरुष स्त्रियांच्या फेरातून घुसून खांबावर चढून वरील गाठोडे हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करतात तर स्त्रिया त्याला हातातील फांद्यांनी झोडपून काढतात. यात बोरी

बाभळीच्या काटेरी फांद्या असतात अशातून जो पुरुष जिंकतो तो ज्या स्त्रीचे नाव घेईल किंवा इच्छा व्यक्त करील त्याची ती बायको होते. भिल्लांमध्ये भंगो-या किंवा भंगोरीया नृत्यात मुली पळवून नेऊन बायको मिळवतात. पण यातून खूप मारामा-या होतात. क्वचित प्रसंगी मृत्युमुखी पडण्यापर्यंतच्या घटना आहेत. अशा प्रसंगात अंगावर झालेल्या जखमांचे वार भिल्ल भूषण समजतात. श्रुत्वाचे लक्षण समजतात.

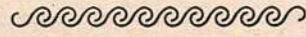

It is only through acceptance of co-existence through a willingness to preserve the wonderful diversity of the earth, through seeking the new and fusing it with the old, that civilisation, built with the bricks of education, science and culture, can be preserved and enriched.

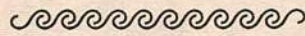
Rajiv Gandhi

वृत्तविशेष :

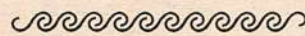
श्री. अ. द. कुलकर्णी, सहसचिव , आदिवासी विकास, मंत्रालय, मुंबई-३२ यांनी संस्थेस दिनांक ४ जुलै, १९९४ रोजी सद्विच्छा भेट दिली. यावेळी त्यांनी संस्थेच्या कामकाजाची पाहणी करून समाधान व्यक्त केले. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या परिक्षेस बसणाऱ्या आदिवासी युवक प्रशिक्षणार्थींना समयोचित मार्गदर्शन केले.

मा. डॉ. मुन्शीलालजी गौतम, आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी संस्थेस भेट देऊन नवनियुक्त सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी यांच्या प्रशिक्षणसत्रास दि. १९.५.१९९४ रोजी मार्गदर्शन केले.

डॉ. सौ. अरुणा बागची, भा. प्र. से. , मा. सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई३२ यांनी दि. १६ सप्टेंबर, १९९४ रोजी संस्थेस सद्विच्छा भेट दिली. या प्रसंगी त्यांनी संस्थेतील संगणक कक्षातील नवीन “मल्टीयुजरसिस्टीम”चे उद्घाटन केले.

वृत्तविशेष :

३) संस्थेने खालील विविध विषयांवरील मुल्यमापन अहवाल एप्रिल १९९४ ते सप्टेंबर १९९४ या कालावधीत पूर्ण केले आहेत.

१) शासकीय आदिवासी आश्रमशाळांचा जलद मुल्यमापन अहवाल.

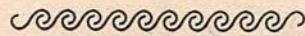
२) शासकीय आश्रमशाळेतील प्रवेश, निकाल, गळती याचे पृथःकरण करून आढळून येणाऱ्या त्रुटींबाबत उपाययोजना सुचविणे.

३) "कृषी व संलग्न सेवा" योजनेअंतर्गत योजनांचे मुल्यमापन.

४) Extent of occupancy rate and utilization of facilities in Government Girl's Hostel.

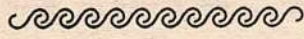
५) आदिवासी उपाययोजना क्षेत्रात पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा मुल्यमापन अहवाल.

६) Strengthening traditional Panchayats in Tribal Communities : An Imperative need.

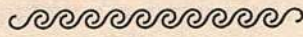

वृत्तविशेष :

राष्ट्रीय आयोग अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती, नवी दिल्ली येथील सदस्या डॉ. सरोजिनी महिषी यांनी संस्थेला दिनांक २० फेब्रुवारी, १९९४ रोजी भेट दिली. या भेटी अंतर्गत त्यांनी संस्थेत महत्वपूर्ण विषयावर बैठक घेऊन संस्थेच्या अधिकारीवर्गास मार्गदर्शन केले. या बैठकीस संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, आयुक्त, आदिवासी विकास विभाग, पुणे तसेच आदिवासी विकास व समाज कल्याण या विभागातील इतर वरिष्ठ अधिकारी उपस्थित होते.

संस्थेने आयोजित केलेल्या सहाय्यक प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या प्रथम प्रशिक्षण सत्राच्या वेळी श्री. मोहन धारिया, अध्यक्ष, वनराई, पुणे, पद्मभूषण अण्णा हजारे, पुणे व श्री. वसंतराव कोल्हटकर, सहकार आयुक्त, पुणे, डॉ. अनिल अवचट, मुक्तांगण, व्यसनमुक्ती केंद्र, पुणे, या मान्यवरांनी संस्थेस सदिच्छा भेट देऊन प्रशिक्षणार्थींना मार्गदर्शन केले.

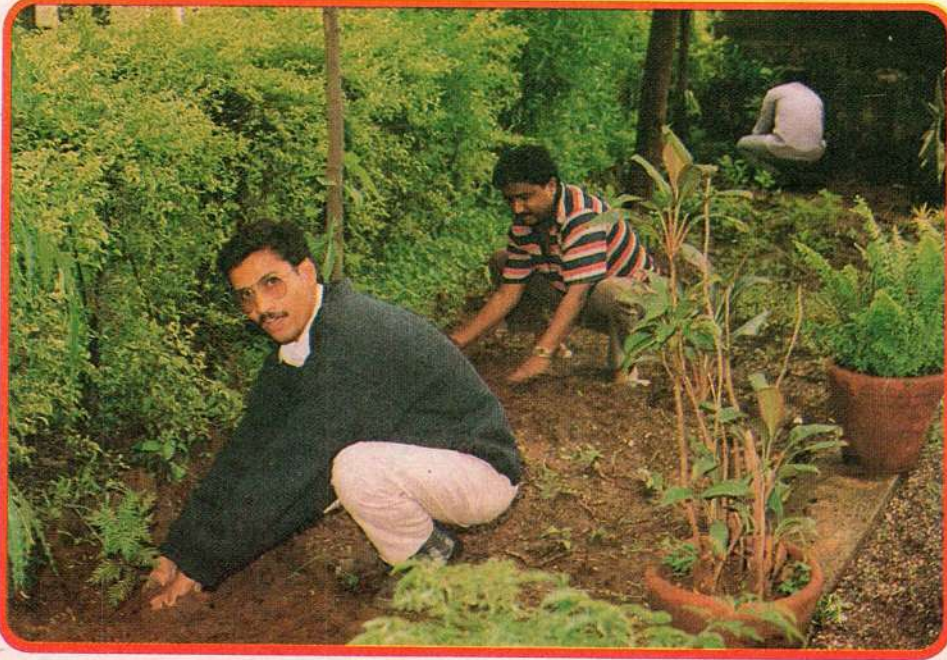

संस्थेने आयोजित केलेल्या आदिवासी विकास महामंडळाच्या प्रादेशिक व्यवस्थापक व उपप्रादेशिक व्यवस्थापकांच्या प्रशिक्षण सत्रास श्री. राजीव अग्रवाल, साखर आयुक्त, पुणे यांनी मार्गदर्शन केले.

शासकीय फोटोशिको मुद्रणालय, पुणे - १.

संस्थेने आयोजित केलेल्या ✚
सहाय्यक प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या
प्रशिक्षण सत्रात दि. १९ मे १९९४
रोजी मा. डॉ. मुन्शीलालजी गोतम,
भाप्रसे, आयुक्त आदिवासी विकास हे
मार्गदर्शन करताना.

✚ पर्यावरण दिन प्रसंगी वृक्षारोपण
करताना संस्थेचे कर्मचारी

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute,
Maharashtra State ,Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a Bi-annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life , culture and development.

Guidlines for Contributors.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferrably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government. and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium , the contributors will be given 10 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the Director, Tribal Research and Training Institute, 28,Queen's Garden, Pune - 411 001.

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication .. 29-Queens Garden,
Pune 411 001
2. Periodicity of Publication .. Bi-Annual
3. Printers Name.. Manager
Photozinco Press,
Pune - 411 001
Nationality .. Indian
Address .. Photozinco Press,
Pune - 411 001
4. Publishers Name .. Dr.Navinchandra S.Jain
I.A.S.
Nationality .. Indian
Address .. 28,Queen's Garden
Pune - 411 001
5. Editors Name .. Dr.Navinchandra S.Jain
I.A.S.
Nationality .. Indian
Address .. 28,Queen's Garden
Pune - 411 001

I Navinchandra S. Jain , hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr.Navinchandra S. Jain
(Signature of Publisher)

Dated 30th September ,1994

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of single copy Rs. 50/-